

Olav Hovdelien

Martyrenes belønning

Åp 20:4-6 fortolket

Høgskolen i Hedmark
Rapport nr. 8 – 2001

Online-versjon

Utgivelsessted: Elverum

Det må ikke kopieres fra rapporten i strid med åndsverkloven og fotografiloven eller i strid med avtaler om kopiering inngått med KOPINOR, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk.

Forfatteren er selv ansvarlig for sine konklusjoner. Innholdet gir derfor ikke nødvendigvis uttrykk for Høgskolens syn.

I rapportserien fra Høgskolen i Hedmark publiseres FoU-arbeid og utredninger. Dette omfatter kvalifiseringsarbeid, stoff av lokal og nasjonal interesse, oppdragsvirksomhet, foreløpig publisering før publisering i et vitenskapelig tidsskrift etc.

Rapporten kan bestilles ved henvendelse til Høgskolen i Hedmark.
(<http://www.hihm.no/Publikasjon/default.htm>)

Rapport nr. 8 - 2001

© Forfatteren/Høgskolen i Hedmark

ISBN: 82-7671-169-3

ISSN: 1501-8563

Høgskolen i Hedmark

Tittel: Martyrenes belønning. Åp 20:4-6 fortolket			
Forfatter: Olav Hovdelien			
Nummer: 8	Utgivelsesår: 2001	Sider: 133	ISBN: 82-7671-169-3 ISSN: 1501-8563
Oppdragsgiver:			
Emneord: Johannes' åpenbaring, tusenårsriket, apokalyptikk, millenarisme, martyr			
Sammendrag: <i>Martyrenes belønning</i> handler om Johannes' åpenbaring 20:4-6 og ulike tolkninger av dette tekstavsnittet. Fremstillingen er delt i to deler: I Del I blir tolkningshistorien gjennomgått med vekt på de tolkningsmodellene som senere er blitt paradigmatisk. Jeg argumenterer for at det er en klar sammenheng mellom de ulike tolkningsparadigmene og den maktpolitiske konteksten disse er blitt til i. I Del II blir Åp 20:4-6 analysert i dialog med den viktigste kommentarlitteraturen i det tyvende århundret. Jeg argumenterer for en tradisjonshistorisk fortolkning, og at forfatteren overtar forestillingen om et messiansk "mellomrike" fra jødisk tradisjon og omtolker denne forestillingen slik at den kunne passe inn i den virkeligheten de kristne kjente fra samtiden. Jeg mener at forfatteren har som hensikt å gi et svar på hvordan det går med de som møter martyrdøden for sitt Kristusvitnesbyrds skyld. Svaret som gis er at martyrene blir rikt belønnet av Gud og skal regjere sammen med Kristus.			

Høgskolen i Hedmark

Title: The Reward of the Martyrs. Rev 20:4-6 Interpreted			
Authors: Olav Hovdelien			
Number: 8	Year: 2001	Pages: 133	ISBN: 82-7671-169-3 ISSN: 1501-8563
Financed by:			
Keywords: The Book of Revelation, The Thousand-Year Kingdom, apokalypticism, millenarianism, martyr			
Summary: In <i>The Reward of the Martyrs</i> Rev 20:4-6 and different interpretations of this text is discussed. The presentation is divided in two parts: In Part I the interpretation history is presented with emphasize on the interpretation models that later has become paradigmatic. The different interpretation paradigms cannot be seen independently from the political context as they are clearly dependent on this. In Part II Rev 20:4-6 is being analyzed in dialogue with the most important scientific commentary literature in the twentieth century. My interpretation is traditional-historical. In my point of view John is taking the idea of a "messianic middle kingdom" from Jewish tradition, and then reinterprets it. The purpose of the author of the Book of Revelation is to give an answer to the question: How about the Christian martyrs who died because of their belief in Christ. The answer John gives is that the martyrs is rewarded from God and is set to reign with Christ.			

Innhold

Forord	9
------------------------------	---

Del I

1. Teksten	13
2. Fire tolkningstyper	17
3. Uro og fremtidshåp- apokalypsen i oldkirken	21
4. Nye tolkninger i en ny tid - apokalypsen i middelalderen	31
5. Innenkirkelig motreaksjon - nytolkninger fra det 12. århundret	39
6. Den kritiske forskningshistorien	49
7. Oppsummering	61

Del II

8. Syv eksegeter i det 20 århundret	65
9. Johannes` åpenbaring 20:4-6 fortolket	101
Konklusjon	115
Bibliografi	119
Personregister	131

Forord

Martyrenes belønning. Åp 20:4-6 fortolket er en gjennomgang av tre vers i det nytestamentlige skriftet *Johannes` åpenbaring* (Åp), og ulike tolkninger av dette tekstavsnittet.

I *Del I* gis et grunnriss av tekstens tolkningshistorie gjennom de nesten to tusen årene som har gått siden teksten ble skrevet. Vekten ligger på de førvitenskapelige fortolkingene som siden er blitt paradigmatisk. Mitt viktigste anliggende her, i tillegg til å formidle noe av den fascinerende tolkningshistorien, er erkjennelsen av at teksttolkning i høy grad er kontekstuellet betinget, og at en teksttolkning ofte sier mer om fortolkeren og samtiden han lever i, enn om innholdet i teksten. En slik observasjon gir grunn til ydmykhet og tålmodighet i omgang med de bibelske tekstene.

I *Del II* blir så Åp 20:4-6 behandlet grundig eksegetisk, og tolket i dialog med den viktigste vitenskapelige kommentarlitteraturen som finnes. I denne delen er det forfatterens mening med teksten som står i fokus for oppmerksomheten. Mitt hovedanliggende her er å gi en nøktern metodisk tolkning av teksten, det vil si å drøfte ulike problemer i teksten, og slik forsøke å finne frem til den opprinnelige meningen i teksten. Et slikt anliggende krever også i høy grad ydmykhet og tålmodighet, både i møte med teksten, og i møte med andre eksegeters løsningsforslag. Teksttolkning er en pågående dialektisk prosess og mitt forslag til tolkning er ikke ment som noen endelig løsning.

Jeg vil her benytte sjansen til å takke cand.philol. Ståle Kristiansen som har lest gjennom manuskriptet og kommet med verdifulle kommentarer. I studieåret 2000-2001 har jeg arbeidet ved Høgskolen i Agder og vært

innlemmet i det gode arbeidsmiljøet som hersker ved Institutt for teologi og filosofi og Avdeling for humanistiske fag. Takk også til instituttet for godt samarbeid og fine arbeidsbetingelser.

Øvre Snertingdal, 2001

Olav Hovdelien

Del I

1. Teksten¹

(20:4)

Καὶ εἶδον θρόνους καὶ ἐκάθισαν ἐπ' αὐτοὺς καὶ κρίμα ἐδόθη αὐτοῖς, καὶ τὰς ψυχὰς τῶν πεπελεκισμένων διὰ τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦ θεοῦ καὶ οἵτινες οὐ προσεκύνησαν τὸ θηρίον οὐδὲ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ καὶ οὐκ ἔλαβον τὸ χάραγμα ἐπὶ τὸ μέτωπον καὶ ἐπὶ τὴν χεῖρα αὐτῶν. καὶ ἔζησαν καὶ ἐβασίλευσαν μετὰ τοῦ Χριστοῦ χίλια ἔτη.

(20:5)

οἱ λοιποὶ τῶν νεκρῶν οὐκ ἔζησαν ἄχρι τελεσθῆ τὰ χίλια ἔτη. αὕτη ἡ ἀνάστασις ἡ πρώτη.

(20:6)

μακάριος καὶ ἅγιος ὁ ἔχων μέρος ἐν τῇ ἀναστάσει τῇ πρώτῃ· ἐπὶ τούτων ὁ δεύτερος θάνατος οὐκ ἔχει ἐξουσίαν, ἀλλ' ἔσονται ἱερεῖς τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ βασιλεύσουσιν μετ' αὐτοῦ [τὰ] χίλια ἔτη.

¹ Den greske teksten er fra *Novum Testamentum Graece*. Ed xxvii.

Oversettelse²

(20:4)

Og jeg så troner, og de satte seg³ på dem, og det ble gitt dem domsmyndighet, og [jeg så]⁴ sjelene til de som var blitt halshugget fordi de holdt fast på Jesu vitnesbyrd og ved Guds ord, de som ikke hadde tilbedt dyret eller dets bilde, og ikke tatt merket på sine panner, eller på sine hender, de ble levende⁵ og regjerte med Kristus⁶ i tusen år.

(20:5)

Men de andre døde ble ikke levende før de tusen år var til ende. Dette er den første oppstandelsen.⁷

(20:6)

Salig og hellig er den som har del i den første oppstandelsen, over dem har den annen død ikke makt, for de skal være Guds og Kristi prester og regjere med ham i tusen år.

2 Min oversettelse på bakgrunn av den greske teksten.

3 evka,qisan (aorist) kan også oversettes med «de satt», eller «de ble satt».

Se Zerwick/Grosvenor A grammatical Analysis of the greek New Testament (1993) s. 774.

4 Her mener jeg i likhet med mange andre eksegeter at «jeg så» er underforstått. En lesning som også er markert i noen sene manuskripter ved at ei=don er satt inn i teksten. Se den tekstkritiske gjennomgangen.

5 Kan også oversettes med «de levde».

6 Roloff oversetter her med «Christus». Roloff, J. Die Offenbarung des Johannes (1984) s. 188. Mens Lohmeyer har «dem Gesalbten». Lohmeyer, E. Die Offenbarung des Johannes (1926) s. 162.

7 «Er» er underforstått.

2. Fire tolkningstyper

Historisk sett gis det i hovedsak fire ulike tolkningstyper til Johannes' åpenbaring.⁸ Disse er: 1. Futuristisk tolkning, 2. Kirkehistorisk tolkning, 3. Ahistorisk- eller idealistisk tolkning, og 4. Tidshistorisk tolkning. Jeg forholder meg til følgende presiseringer når det gjelder den firedelte kategoriseringen av de ulike fortolkningene i den videre fremstillingen:

1. Hvis skriftet fortolkes som om det hovedsakelig omhandler fremtidige hendelser kalles dette futuristisk fortolkning. *Millenarisme* er en betegnelse på en spesiell lære om tusenårsriket. En millenaristisk fortolkning er alltid et utslag av en futuristisk tilnærming, da betegnelsen *millenaristisk* impliserer at man fortolker tusenårsriket som et konkret fremtidig rike. I futuristiske tilnærminger skilles det gjerne mellom *premillenaristisk* og *postmillenaristisk*, alt etter som Kristus forventes å komme i forkant av "tusenårsriket" eller i etterkant. *Kiliastisk* fortolkning er det samme som millenaristisk men denne betegnelsen er forbeholdt oldkirkelige fortolkninger. Senere fortolkninger betegnes som *millenaristiske*.

⁸ Wilfred J. Harrington stiller opp følgende «Lines of Interpretation» i *Revelation* (1993) ss. 14-16: 1. Non-historical or «idealist» interpretation, 2. World-historical (Church-historical) interpretation, 3. End-historical («futurist») interpretation, og 4. The contemporary-historical («preterist») interpretation. Martin Synnes opererer med følgende: Endehistorisk (futuristisk) tolkning, kirkehistorisk tolkning, a-historisk tolkning, og tidshistorisk tolkning. (Synnes, M. *Sju profetiske budskap til menighetene. En gjennomgåelse av sendebrevene i Johannes' åpenbaring* (1996)) ss. 9-11. Robert H. Mounce stiller opp følgende fire ulike tilnærminger i *The Book of Revelation* (1998) s. 29: Preterist, historicist, futurist og idealist. De samme har Frederick D. Mazzaferri i *The Genre of the Book of Revelation from a source-critical Perspective* (1989) ss. 33-34. George E. Ladd har følgende inndeling i *A Commentary on the Revelation of John* (1972) ss. 10-12: Preterist, Historical, Idealist, Futurist.

2. Hvis skriftet fortolkes som et slags kart over hendelser som har skjedd, skjer og/eller kommer til å skje kalles dette kirkehistorisk fortolkning. Noen opererer med betegnelsen allmennhistorisk fortolkning, men jeg foretrekker betegnelsen kirkehistorisk da kristne religiøse forestillinger alltid står sentralt i disse tilnærmingene. En kirkehistorisk fortolkning kan altså også innebære at deler av Apokalypsen fortolkes futuristisk. Hvis skriftet fortolkes slik at samtiden forstås ut fra skriftet, og skriftet ut fra samtiden kan dette kalles historistisk fortolkning. En historistisk tilnærming kan dermed sees på som en variant av den kirkehistoriske.

3. Den ahistoriske, eller idealistiske tilnærmingen, betegner den tilnærmingen der skriftet fortolkes som inneholdende tidløse allmenngyldige ideer, og der skriftet ikke i særlig grad fortolkes dithen at det refererer til hendelser i historien.⁹

4. Den tidshistoriske tilnærmingen er en tilnærming der skriftet tolkes ut fra den samtiden det ble til i. I utvidet forstand vil det si alle tilnærminger der Apokalypsen blir tolket med tilknytning til skriftets samtid. Den religionshistoriske- og den tradisjonshistoriske tilnærmingen til skriftet blir dermed også hørende hjemme her, da disse tilnærmingene også ønsker å forstå teksten ut fra samtiden, men med vekt på komme frem til kildene forfatteren har brukt når han nedtegnet skriftet.¹⁰ Med denne definisjonen av «tidshistorisk» er det ikke mulig å komme utenom denne kategorien ved

⁹ Ernst Lohmeyers kommentar *Die Offenbarung des Johannes* (1926) er delvis preget av en slik ahistorisk fortolkning av skriftet. Det samme gjelder den norske filosofen Egil A. Wyllers fortolkning i *Johannes` Åpenbaring. Oversatt fra gresk og fortolket*. (1986).

¹⁰ Den norske eksegeten Olaf Moe skriver i *Bibelens siste bok. En utlegning av Johannes` åpenbaring* (1960) s. 46-47, at den tradisjonshistoriske tilnærmingen er en slem konkurrent til den tidshistoriske, men det er jeg ut fra min forståelse av «tidshistorisk» uenig i. Disse tilnærmingmåtene står ikke i motsetning til hverandre.

vitenskapelig tekstarbeid. Den vil ta opp i seg de tre andre kategoriene i den grad man går ut fra at dette var forfatterens mening med teksten.

Modellen med de fire ulike tolkningskategoriene gjør det mulig å karakterisere de fleste utlegningene av skriftet, selv om det bør presiseres at det hos de ulike fortolkerne nesten alltid er snakk om en vektlegning på en eller flere av de fire kategoriene i modellen. De ulike tolkningskategoriene finnes sjelden i en rendyrket form og de kan heller ikke uten videre stilles opp ved siden av hverandre. De færreste historisk-kritiske eksegeter vil være med på at deres metodiske fortolkninger kan sidestilles med mer spekulative kirkehistoriske utlegninger, men mene at den tidshistoriske tilnæringsmåten er kvalitativt forskjellig fra de tre andre utlegningskategoriene, hvis ikke slike tolkninger kan knyttes til forfatterens intensjon med skriftet. Modellen må derfor ikke brukes til en unødvendig forenkling av de ulike utlegningene. En slik kategorisering sier heller ikke noe om engasjementet til de ulike tolkningsmodellenes representanter.

3. Uro og fremtidshåp- apokalypsen i oldkirken

Det andre og det tredje århundret var en tid preget av forfølgelser av de kristne og frykt, men samtidig en tid da kirken vokste dramatisk fra en sped start til å bli en faktor som måtte regnes med i Romerrikets storsamfunn. I denne perioden vokste de første fortolkningene av Apokalypsen som vi har kjennskap til frem.

De første fortolkningene av Johannes' åpenbaring avspeiler forestillinger som også finnes i omtrent samtidige jødiske, hellenistiske skrifter, og kristne skrifter som ikke kom med i den kristne kanon, og det er tradisjon for å kalle disse skriftene, som kjennetegnes av eskatologiske motiver med utenomverdslige perspektiver, *apokalyptiske*, enten de er jødiske, hellenistiske, gnostiske, eller kristne.¹¹ Den apokalyptiske genren er altså ingen kristen oppfinnelse;¹² og slik er det grunn til å anta at Åpenbaringsbokens forestillingsverden ikke bare var kjent i kristne miljøer, men inngikk i tidens tankesett. Forestillinger om et slags

¹¹ *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East. Proceedings of the International Colloquium on Apocalypticism. Uppsala, August 12-17, 1979.* Hellholm, D. (ed.) (1983) inneholder artikler som tar for seg apokalyptikken i antikken. Kristen apokalyptikk: Schüssler Fiorenza, E. «The Phenomenon of Early Christian Apocalyptic. Some Reflections on Method». Hellenistisk apokalyptikk: Burkert, W. «Apokalyptik im frühen Griechentum: Impulse und Transformationen», Griffiths, J.G. «Apocalyptic in the Hellenistic Era». Gnostisk apokalyptikk: MacRae, G. «Apocalyptic Eschatology in Gnosticism». Jødisk apokalyptikk: Lebram, J.C.H. «The Piety of the Jewish Apocalyptists».

¹² Betegnelsen *apokalyptisk* er hentet fra Johannes' åpenbaring 1:1. Det er omstridt om Johannes' åpenbaring bør regnes med til apokalyptisegenren eller om den representerer en genremessig nyskapning. For en kort presentasjon av de viktigste apokalyptiske tekstene, jødiske, kristne, og gnostiske, samt en gjennomgang av hva som kjennetegner disse, se artikkelen «Apokalyptiken som religionshistorisk og litterært fenomen» av David Hellholm i *Norsk Teologisk Tidsskrift* Hefte 3. 1997.

messiansk "fredsrike" finnes for eksempel også omtalt i omtrent samtidige jødiske skrifter som *Ezras apokalypse* og *Den etiopiske Henokboken*.¹³

Kiliastene

De eldste kristne bemerkningene vi har kjennskap til, som omhandler et messiansk "mellomrike" knyttet til Jesu gjenkomst i herlighet, har vi fra Justin som døde ca år 165 e.Kr.¹⁴ Justin skisserer denne forståelsen av hendelsene i forbindelse med dette i *Dialogus* 81:

"En mann i blant oss ved navn Johannes, en av Kristi apostler, mottok en åpenbaring og varslet at de som følger Kristus vil komme til å bo i Jerusalem i tusen år, og at den allmenne og evigvarende oppstandelsen og dommen vil følge deretter".¹⁵

Det går klart frem av dette at Justin skriver om Åp 20:4-6 og at han stod for en bokstavelig, det som kalles *kiliastisk*, fortolkning. Dette er en tolkning han deler med andre fortolkere som vi kjenner til fra det andre og det tredje århundret.¹⁶ Kiliastene forstod tusenårsriket bokstavelig, og trodde at Apokalypsen forutså Kristi komme, og at han ville opprette dette mektige kongedømmet på jorden, der Kristus ville regjere og holde dom over djevelen og de urettferdige, og verne om de utvalgte. Kristus var for

¹³ Wainwright, A.W. *Mysterious Apocalypse* (1993) s. 22.

¹⁴ Samme verk s. 23. Wainwright viser til Justin *Dialogus* 81 og *I Apologia* 51-52. Teksten til *I Apologia* 51-52 finnes i dansk oversettelse i: Justin. *Apologier. Oversættelse med indledning og kommentar ved Henrik Pontoppidan Thyssen*. (1996) ss. 91-92. Se også Kretschmar, G. *Die Offenbarung des Johannes* (1985) s. 71, og Barnard, L.W. *Justin Martyr. His Life and Thought*. (1967) ss. 163-166.

¹⁵ Teksten til *Dialogus* 81 er hentet fra *Saint Justin Martyr* by Thomas B. Falls. (The Fathers of the Church. A new Translation 6)(1977) ss. 277-278. Min oversettelse til norsk.

¹⁶ Betegnelsen *kiliaster* foretrekkes gjerne fremfor betegnelsen *millenarister* når det er snakk om oldkirkelige fortolkere, Navnet kommer av det greske ordet *χιλιοι* som betyr tusen.

dem en hersker som ville gjøre slutt på forfølgelsene av de kristne, gi de forfulgte verdigheten tilbake, og gjenopprette rettferdighet. Andre betydelige kirkefedre som også var kiliaster er Ireneus¹⁷ (ca.130-ca.200), som står bak den første sammenhengende fortolkningen av tekster i Johannes' åpenbaring som vi kjenner til. En tolkning av som er inspirert av Ireneus finner vi noen tiår senere hos Hippolyt (ca.170-ca.230), som skrev det første egne skriftet vi har kjennskap til som kan betegnes som et kommentarverk.¹⁸

Hippolyt var den siste vestlige kirkefaderen som skrev på gresk. Den eldste latinske kommentaren til Apokalypsen som vi kjenner stammer fra biskop Victorinus fra Pettau som ble martyrt under keiser Diokletian i år 304 (?). Victorinus var også kiliast og klart påvirket av både Ireneus og Hippolyt, og kommentaren hans inneholder en rekapitulasjonsteori som fikk stor innflytelse på den videre fortolkningen av Apokalypsen. Rekapitulasjonsteorien, eller rekapitulasjonsprinsippet, går ut på at ulike avsnitt i skriftet kan forutsi de samme hendelsene i historien. For eksempel så mente man at visjonen om *Det nye Jerusalem* rekapitulerte visjonen om *tusenårsriket*, og altså viser til samme hendelse.¹⁹ Andre viktige

¹⁷ Wainwright, A.W. *Mysterious Apocalypse* (1993) s. 23. Wainwright viser til Ireneus *Adversus Haeresis* 5.30.4 ; 5.33.1-35.2. Se også Bousset, W. *Die Offenbarung Johannis* (1906) ss. 53-54. Bousset, W. *Die Offenbarung Johannis* (1906) ss. 49-53.

¹⁸ De fragmentene som er bevart av denne kommentaren finnes i P. Prigent og R. Stehly. *Les fragments du De Apocalypsi d'Hippolyte*. (1973). (Kretschmar, G. *Die Offenbarung des Johannes* (1985) s.75.).

¹⁹ Kretschmar, G. *Die Offenbarung des Johannes* (1985) s. 91). Kretschmar viser her til *Victorini episcopi Petavionensis opera*, ed. Johannes Haussleiter (CSEL 49). Wien 1916. Kretschmar, G. *Die Offenbarung des Johannes* (1985) s. 109.

oldkirkelige fortolkere av Apokalypsen som også var kiliaster var:
Lactantius (d. ca.360),²⁰ Methodius (d.311),²¹ og Tertullian (160-ca.225).²²

Lactantius skriver:

"Når han har utslettet urettferdigheten og holdt den store dommen og vekket opp igjen de som var rettferdige fra begynnelsen av, vil han være hos menneskene i tusen år og herske blant dem på rettferdig vis. ...Deretter vil de som er blitt levendegjort aldri dø, men de vil få en stor mengde etterkommere i løpet av de samme tusen årene, og deres etterkommere vil være hellige og Gud kjær. De som ble oppreist fra de døde vil herske som dommere over alt levende".²³

Det er ingen tvil om at kiliastene oppfattet Johannes' åpenbaring som et profetisk skrift. Det vil si et skrift som handlet om samtiden, men som samtidig også handlet om en tid som skulle komme, og som de måtte forberede seg på allerede i nåtiden. Skriftet ble derfor tatt svært alvorlig. Det eksistensielt dramatiske alvoret skinner i gjennom hos alle disse fortolkerne og er med på å prege dem i sterk grad. Og selv om vektlegningen hos kiliastene ligger på en futuristisk tilnærming til skriftet, med Jesu gjenkomst og opprettelsen av "tusenårsriket" for de hellige som det, blir innholdet i skriftet også konkret knyttet opp til den virkeligheten de levde i. For eksempel blir *dyrene* i Åp 13 og 17 assosiert med

²⁰ Wainwright, A.W. *Mysterious Apocalypse* (1993) ss. 23-24. Han viser til Lactantius *Divinae Institutiones* 7.24. Lactantius mente at verden ville bestå i 6000 år, med en påfølgende sabbath, *tusenårsriket*. (Bousset, W. *Die Offenbarung Johannis* (1906,1966) ss. 55-56.)

²¹ Methodius kombinerte en kiliastisk fortolkning med en spiritualistisk metode. Bousset, W. *Die Offenbarung Johannis* (1906,1966) ss. 53-54.

²² Tertullian behandler spørsmålet om *tusenårsriket* i *Adversus Marcionem* III.xxiv.3-6. Se teksten sitert i *The Christian Theology Reader*. Alister E. McGrath (ed.) (1995) ss. 356-357.

²³ Sitatet er hentet fra Lactantius. *Divinae Institutiones* (The Fathers of the Church. A new Translation. Volume 49)(1964) s. 530.

Romerriket, *Babylon* ble fortolket som Roma, og de apokalyptiske dyrenes syv hoder ble forbundet med de syv høydene rundt byen. Kiliastenes fortolkninger kan ses i sammenheng med at Roma i perioden frem til keiser Konstantin den store var det viktigste åstedet for keiserdyrkelsen og forfølgelser av de kristne i disse århundrene.

Det er verdt å merke seg at alle de kirkefedrene som er nevnt her opplevde forfølgelser, og slik er det grunn til å anta at det finnes en sammenheng mellom de kiliastiske fortolkingene av Apokalypsen og forfølgelsene disse fortolkerne ble utsatt for. Den kiliastiske fortolkingen, og forventningen om Jesu Kristi snarlige gjenkomst har muligens virket styrkende og oppmuntrende på de forfulgte kristne i denne vanskelige tiden.

Kiliastene etterlot seg ingen detaljert beskrivelse av den metodiske tilnærmingen de fulgte ved arbeidet med Apokalypsen. Den kiliastiske tolkingen av Åp 20:4-6 innebærer en svært bokstavelig fortolkning av innholdet og krevde dermed kanskje ingen særlige metodiske overveielser. Det nærmeste vi kommer en veloverveid metodisk gjennomgang er rekapitulasjonsteorien som knyttes til den nevnte Victorinus fra Pettau.

Rekapitulasjonsprinsippet kom til å prege arbeidet med Apokalypsen i mange århundrer fremover, og denne måten å nærme seg skriftet på ble også benyttet i senere tolkningsmodeller, av viktige fortolkere som Tyconius og Augustin, og mange århundrer senere, av Joachim av Fiore. Bruk av rekapitulasjonsprinsippet, i ulike avskygninger utgjør dermed et fortolkningsmessig bindeledd gjennom hele den tidsperioden da de førvitenskapelige tilnærmingene til Apokalypsen rådde grunnen..

Apokalypsen i Østkirken og kanondiskusjonen

Mot slutten av det andre århundret var de fleste skriftene som vi i dag kjenner som *Det nye testamente* akseptert som en del av den nytestamentlige kanon. I vestkirken gjaldt dette også Johannes' åpenbaring som allerede var med på listen i *Muratoris kanon*.²⁴ Skriftets plass i kanon var egentlig aldri omdiskutert i vestkirken. Kiliastene, som er nevnt ovenfor var, som vi har sett, hovedsakelig vestkirkelige fortolkere. I striden om hvilke skrifter som skulle være med i kanon argumenterte de kirkefedrene som stod for en kiliastisk utlegning av skriftet sterkt for at Apokalypsen skulle være med blant kirkens kanoniske skrifter. For dem var Johannes' åpenbaring et svært viktig skrift som var avgjørende for troen.²⁵

Allerede på midten av det andre århundret er det klart at Justin regnet Apokalypsen med til *skriftene*, underforstått *de hellige skriftene*. Det er også klart attestert at Tertullian²⁶ regnet med Apokalypsen, selv om han sier at skriftet hører med til *apostolos*, sammen med de tretten paulinske brevene, Acta, 1.Johannesbrev, 1.Petersbrev og Judasbrevet, i motsetning til de fire evangeliene som han kaller *scripturae* og har en enda høyere status.

²⁴ Kümmel, W.G. *Introduction to the New Testament* (1985) s. 493.

²⁵ Kretschmar, G. *Die Offenbarung des Johannes* (1985) s. 77.

²⁶ Kümmel, W.G. *Introduction to the New Testament* (1985) s. 491. Viser her til Tertullian *Adversus Marcionem* IV. 2.: «We lay it down as our first position, that the evangelical Testament has apostles for its authors, to whom was assigned by the Lord Himself this office of publishing the gospel.» Sitatet er hentet fra *Latin Christianity: Its Founder, Tertullian. I. Apologetic; II. Anti-Marcion; III. Ethical.* (1980) s. 347.

Origenes

Parallelt med den vestlige kiliastiske tradisjonen var det en annen fortolkningstradisjon i øst, den alexandrinsk-origenistiske. Origenes avviste den kiliastiske læren,²⁷ i likhet med Dionysius av Alexandria. Origenes selv regnet Apokalypsen med i samme klasse som de fire evangelieberetningene, de tretten paulinske brevene, 1.Petersbrev, 1.Johannesbrev og Acta, mens Dionysius, som levde i det tredje århundret, mente at kiliastene misforstod Apokalypsen.²⁸ Dionysius stilte også spørsmålsteget ved skriftets apostolisitet, men han hadde likevel stor respekt for de som tenkte annerledes om dette. Han skriver:

«Men jeg ville ikke våge å forkaste boken; for mange brødre holder mye av den. Jeg vil desto mer tro at dommen over dette skriftet unndrar seg min fornuft. Jeg formoder nemlig at de enkelte setninger rommer i seg en skjult og forunderlig mening. Om jeg ikke forstår ordene så aner jeg likevel at det ligger en dypere mening i dem. Jeg måler og bedømmer dem ikke etter min egen klokskap, jeg tillegger derimot troen en større vekt og holder ordene å være opphøyet til at de skulle kunne begripes av meg. Og jeg forkaster ikke hva jeg ikke fatter; jeg beundrer det tvert imot desto mer, nettopp fordi jeg ikke begriper det.»

Det kunne ikke etter Dionysius' mening, basert på blant annet lingvistiske og stilistiske undersøkelser, være skrevet av den samme forfatteren som hadde skrevet Johannesevangeliet. Dionysius selv avviste ikke at Apokalypsens hørte til blant kirkens kanoniske skrifter, men hans standpunkt vedrørende forfatterspørsmålet svekket skriftets autoritet i

²⁷ Crouzel, H. *Origen* (1989) s. 155.

²⁸ Wainwright, A.W. *Mysterious Apocalypse* (1993) s.30. Wainwright viser her til Eusebius *Historia Ecclesiastica* 7.25, som gjengir Dionysius' svar til biskop Nepos.

østkirken.²⁹ Dette fremgår ved at betydningsfulle kirkefedre som Cyril av Jerusalem (ca.350) og Gregor Nazians (død 390) ikke tok med skriftet i sine kanonlister. Heller ikke Athanasius' påskebrev fra år 367, som slo fast grensene som ble avgjørende for det endelige utfallet av kanondiskusjonen i vestkirken, førte i østkirken til at det ble avklart hvorvidt Johannes' åpenbaring hørte med i kanon eller ikke. Først i det tiende århundret fikk Åpenbaringsboken en udiskutabel plass i østkirkens kanon.³⁰

På tross av sitt standpunkt i forfatterspørsmålet utarbeidet Dionysius likevel en fortolkning av skriftet, der han er sterkt påvirket av sin lærer Origenes og dennes allegoriske tolkningsmetode. Påvirket av Origenes' spirituelle allegoriske bibelutlegning forsøkte Dionysius dermed med å lete etter Apokalypsen skjulte mening. En slik *ahistorisk* tilnærming blir dermed stående, som et klart motstykke til den vestkirkelige kiliastiske tolkningsmodellen.³¹

Det er liten tvil om at den forholdsvis lave statusen Johannes' åpenbaring hadde i den greskspråklige østkirken svekket skriftets betydning i øst. Dette kan være en av årsakene til at kiliastiske fortolkninger i oldkirken ikke fikk det samme fotfeste i østkirken som i vestkirken. Men på tross av skepsisen til skriftet blant østkirkelige kirkefedre, var det den kiliastiske fortolkningen til Åpenbaringsboken som var den vanligste helt frem til forfølgelsene av de kristne tok slutt og keiser Konstantin gav kristendommen offisiell anerkjennelse. Med dette ble ikke lenger Kristi gjenkomst og tusenårsriket lenger en så prekær del av dagsorden, og det

²⁹ Kümmel, W.G. *Introduction to the New Testament* (1985) s. 496. Kümmel viser her til *Historia Ecclesiastica* VII. 25, 4-5: (Oversettelsen er hentet fra Synnes, M. *Sju profetiske budskap til menighetene. En gjennomgåelse av sendebrevene i Johannes' åpenbaring* (1996) s. 8. Se også Kretschmar, G. *Die Offenbarung des Johannes* (1985) ss. 77-79.

³⁰ Samme verk s. 499.

³¹ Wainwright, A.W. *Mysterious Apocalypse* (1993) s. 30.

kan se ut som den nye situasjonen som fulgte, nærmest tvang frem et paradigmeskifte i forståelsen av dette tekstavsnittet. Under de nye politiske vilkårene var den kiliastiske fortolkningen ikke lenger gangbar.³²

³² Samme verk s. 31.

4. Nye tolkninger i en ny tid - apokalypsen i middelalderen

Hendelsene som fulgte i kjølvannet av keiser Konstantins anerkjennelse av kirken rimte dårlig med den kiliastiske tolkningsmodellen. Kiliastene hadde forventet at Kristus skulle komme igjen og gjøre en slutt på forfølgelsene, men Kristus kom ikke igjen slik de hadde forventet, isteden inngikk kirken en allianse med staten, og en ny situasjon, der den romerske statsmakten ikke lenger var fiendtlig innstilt til kirken, oppstod. Denne nye situasjonen krevde nye tolkninger av Jesu gjenkomst og tusenårsriket.³³

Tyconius og Augustin

De nye fortolkningene skulle bli utformet i Nord-Afrika, som den gangen var et av de kristne kjerneområdene, av Augustin (354-430) påvirket av hans mindre kjente samtidige, donatisten Tyconius. Frem til Augustin og Tyconius ble Apokalypsen, og avsnittet som omhandler "tusenårsriket", som vi har sett, enten fortolket futuristisk, som hos kiliastene, eller allegorisk/ahistorisk som hos fortolkerne i den alexandrinsk-origenistiske tradisjonen. Dette skulle endre seg som en følge av Augustins og Tyconius' nye tolkningsmodeller.³⁴

Tyconius var lekmann, og medlem av donatistene. Ellers vet vi lite om ham. Av hans litterære produksjon har vi bare kjennskap til fire verker, hvorav bare ett er bevart, skriftet *Liber regularum*, fra ca. 380.³⁵ Striden

³³ Wainwright, A.W. *Mysterious Apocalypse* (1993) ss. 33-34.

³⁴ Tyconius og Augustin hører etter min mening med til i sekkebenevnelsen *kirkehistorisk tilnærming til Apokalypsen*, da også deres fortolkninger av Apokalypsen blir knyttet til kirkehistorien, selv om de ikke anser skriftet for å være et detaljert kart over denne.

³⁵ Fredriksen, P. «Tyconius and Augustine on the Apocalypse» i *The Apocalypse in the Middle Ages* (1992) ss. 24-25. Kretschmar, G. *Die Offenbarung des Johannes* (1985) s. 95.

omkring donatistene hadde allerede fra slutten av det tredje århundret splittet den nordafrikanske kirken i to leirer. Donatistene grunnla sin egen kirke tidlig i Konstantins regjeringstid, og denne kirken holdt de for å være den eneste rette.

Donatistkirken fikk stor utbredelse i Nord-Afrika, men bare der.³⁶ Striden gikk i hovedsak ut på at donatistene ikke ville godta embetshandlinger utført av det de anså som uverdige biskoper. Dette kunne ikke den katolske kirken godta, og ved hjelp av Augustins kirkelære, formulert som motsats til donatistenes lære, og med hjelp av våpenmakt ble donatistene derfor bekjempet.

Tyconius' kommentar til Johannes' åpenbaring er gått tapt, men vi vet at han avviste kiliastenes forventninger om et fremtidig tusenårsrike. I følge ham hadde tusenårsriket allerede begynt.³⁷ Han avviste også kiliastenes tro på to fysiske oppstandelser fra de døde. Den første oppstandelsen var i følge Tyconius den åndelige forvandlingen som skjer i dåpen.³⁸

Siden dåpen var inngangsporten til kirken er det fra dette ikke et særlig langt sprang til en fortolkning som forbinder kirken med tusenårsriket, og det er denne fortolkningen vi finner igjen hos Augustin (354-430).³⁹

³⁶Hägglund, B. *Teologins Historia. En dogmhistorisk översikt.* (1956,1981), ss. 104-106. Lohse, B. *A Short History of Christian Doctrine.* (1966,1985), ss. 133-134. En god kort redegjørelse omkring striden omkring donatistene og forbindelsen til fortolkningen av Apokalypsen finnes også i Kretschmar, G. *Die Offenbarung des Johannes* (1985) ss. 94-107.

³⁷ Wainwright, A.W. *Mysterious Apocalypse* (1993) s.35. Wainwright henviser her videre til Maier, *Die Johannesoffenbarung und die Kirche* (1981) ss.108-129, som diskuterer nyere litteratur vedrørende Tyconius.

³⁸ Samme sted. Wainwright viser her til Gennadius *De Scriptoribus. Ecclesiasticis.* 18 (Patrologiae cursus completus, series Latina. 58:1071-72).

³⁹ Augustin var først kiliast, og trodde at den første oppstandelsen i Åp 20:4-6 var en fysisk oppstandelse, og at de helliges hvile etter denne oppstandelsen ville vare i tusen år.

Augustins tolkning av tusenårsriket

Også Augustin trodde naturligvis på Guds dom og Kristi andre komme til verden, med henvisning til Jesu egen forkynnelse, men han gikk ikke inn for en futuristisk fortolkning av avsnittet om tusenårsriket i Åp 20:4-6. I følge ham var det ikke opp til mennesker å spekulere i og kalkulere når Kristus ville komme igjen. Med henvisning til Markus 13:32 hevdet han at slike spekulasjoner ikke engang var tillatt.⁴⁰ I *De Civitate Dei*, bok 20, kapittel 6, følger Augustin Tyconius' forestilling av to oppstandelser fra de døde, en åndelig og en fysisk. Den andre oppstandelsen, den legemlige, kan bare skje ved verdens ende, sier han.⁴¹ Den første oppstandelsen er sjelens oppstandelse, som skjer i dåpen og i den døptes liv i kirken.⁴² Augustin skriver i *De Civitate Dei* bok 20, kapittel 6:

"Det er to gjenfødelser, som jeg allerede har nevnt, -den ene som følger troen, og som finner sted i dette livet ved dåpen, -den andre som følger legemet, og skal bli fullført, gjenopprettet og gjort udødelig ved den store og endelige dommen. Slik er det også to oppstandelser,- den ene er den første, den åndelige oppstandelsen, som finner sted i dette livet og forhindrer at vi får del i den annen død; mens den andre er den som ikke skjer nå, men ved verdens ende, og som er legemlig og ikke sjelelig; og

(Fredriksen, P. *Tyconius and Augustine on the Apocalypse* (1992) s. 29. Se *De Civitate Dei* 20. 7.

⁴⁰ Fredriksen, P. «Tyconius and Augustine on the Apocalypse» i *The Apocalypse in the Middle Ages* (1992) s. 30.

⁴¹ Samme verk s. 31. Wainwright, A.W. *Mysterious Apocalypse* (1993) s.36. Teksten de viser til hos Augustin er *De Civitate Dei* 20:6.

⁴² Fredriksen, P. «Tyconius and Augustine on the Apocalypse» i *The Apocalypse in the Middle Ages* (1992) s. 31. Wainwright, A.W. *Mysterious Apocalypse* (1993) s.36. Wainwright viser til Augustin *De Civitate Dei* 20:6.

som ved den siste dommen skal sende noen inn i den annen død, og andre inn i livet som ikke har noen ende".⁴³

Herfra går så Augustin til å avvise en millenaristisk fortolkning av Apokalypsen. Ved hjelp av de eksegetiske strategiene til Tyconius tar han et oppgjør med den kiliastiske fortolkningen av Apokalypsen, og lanserer sin egen. I *De Civitate Dei* bok 20:7 skriver Augustin om dette med henvisning til avsnittet i Åp 20:4-6:

"De som, ved styrken av dette avsnittet, har ment at den første oppstandelsen er fremtidig og legemlig, har blitt overbevist blant annet spesielt av tallet tusen år, som om det passet at de hellige skulle få gleden av en slags sabbat-hvile i denne perioden, en hellig hvileperiode, etter de seks tusen årene med arbeid siden mennesket ble skapt. De som tror dette kalles de åndelige kiliastene, de som vi bokstavelig oversatt kan gi navnet *millenaristene*".⁴⁴

Det som ved første øyekast kan synes som et avsnitt som omhandler hendelser i endetiden, har, i følge Augustin, allerede inntruffet.⁴⁵ Tusenårsriket skal altså, mener han, ikke forstås bokstavelig som en periode på tusen år i påvente av den ytterste dag, men det skal forstås som kirkens tidsalder. Satan er alt bundet ved Kristi første komme til verden og innstiftelsen av kirken, sier Augustin. Han skriver videre i kapittel 9:

"Men mens djevelen er bundet hersker de hellige med Kristus i de samme tusen årene, forstått på samme måten, dvs, fra tiden for Hans første

⁴³ Teksten er hentet fra *St. Augustin's City of God and Christian Doctrine* (A select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church. Volume II)(1979) s. 426. Min oversettelse.

⁴⁴ Teksten er hentet fra samme verk ss. 426-427. Min oversettelse.

⁴⁵ Wainwright, A.W. *Mysterious Apocalypse* (1993) s. 36. Wainwright viser til Augustin. *De Civitate Dei* 20:7-8.

komme.....Derfor er kirken allerede nå Krist kongedømme og himmelens kongedømme. Altså, allerede nå hersker de hellige med Ham, dog på en annen måte enn de skal herske senere; og likevel, dog klinten vokser i kirken sammen med hveten, men de regjerer ikke med Ham".⁴⁶

Tusenårsriket blir dermed av Augustin identifisert med perioden mellom Kristi to komme til verden, en periode der kirken regjerer med Kristus i «tusen år». Kirken er Kristi kongedømme på jorden.⁴⁷

Augustins innflytelse på den videre utviklingen i dogme og kirkehistorien er enorm, dette gjelder også den videre tolkningshistorien til Johannes' åpenbaring og forståelsen av tusenårsriket. Den tyconiansk-augustinske interpretasjonen ble den rådende tolkningmodellen utover i middelalderen, og den ble den offisielle romersk-katolske tilnærmingen til teksten.⁴⁸ Kirken som Kristi kongedømme blir utover i middelalderen forstått som den hierarkiske kirken, med hovedsete i Roma, og selv om det ikke var Augustins intensjon, kan denne tolkningsmodellen der tusenårsriket knyttes til kirken, implisere at den kirkelige makt vurderes svært høyt, noe som kan ha vært med på å legitimere denne makten i mange århundrer fremover. En slik mistolkning av Augustin kan ha passet den etterhvert sterkere pavelige maktkonsentrasjonen godt. Ved at tusenårsriket ble nært knyttet sammen med kirken, representert ved den hierarkiske kirkelige ledelsesstruktur, ble denne vanskelig å kritisere. Det lokket som dermed ble lagt på den millenaristiske sprengkraften, som vi kan se både før og etter den tyconiansk-augustinske tolkningsmodellen, kan dermed ha virket

⁴⁶ Teksten er hentet fra *St. Augustin's City of God and Christian Doctrine*. (A select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church. Volume II)(1979) ss. 429-431.

⁴⁷ Wainwright, A.W. *Mysterious Apocalypse* (1993) ss.36-37. Wainwright viser til Augustin *De Civitate Dei* 20.7-9.

⁴⁸ Fredriksen, P. «Tyconius and Augustine on the Apocalypse» i *The Apocalypse in the Middle Ages* (1992) s. 35. Millenarismen avvises fortsatt av Den romersk-katolske kirken. Se *Den katolske kirkes katekisme* (1994) s. 182.

styrkende på denne kirkelige maktkonsentrasjonen, og ført til det fraværet av politiske fortolkninger av Apokalypsen og tusenårsriket som vi ser i disse århundrene. Fortolkere som Hieronymus, Primasius, Beda, Ambrosius Autpertus og Alcuin står i sine utlegninger alle i stor gjeld til Augustin.

Et annet felles kjennetegn for fortolkere i tidlig middelalder, er deres avvisning av å identifisere *antikrist* med Roma.⁴⁹ Dyrene i kapittel 13 er for dem nært forbundet med djevelen. De er også svært tilbakeholdne med å forbinde såvel naturkatastrofer som dramatiske hendelser i samtiden med avsnitt i Åpenbaringsboken. Det kan derfor virke som om identifiseringen av tusenårsriket som tiden mellom Kristi to komme, det tyconiansk-augustinske paradigmet, impliserer et apolitisk forhold mellom Apokalypsen, kirken og dens omverden. Denne tausheten når det gjelder å knytte Apokalypsen an til samtiden er overraskende. Ikke bare unnlater fortolkere fra og med Primasius å nevne jordskjelv og naturkatastrofer, men disse fortolkerne unnlater å knytte Apokalypsen an til Romerrikets fall og arabernes erobring av de gamle kristne kjerneområdene i Nord-Afrika og Spania. Begivenheter som må middelalderens teologer må ha vært opptatt av.⁵⁰

Samtidig med at det ble uvanlig å knytte politiske hendelser og naturkatastrofer til fortolkninger av ulike avsnitt i Apokalypsen, har boken en økende innflytelse på kristendommens ideinnhold. Endetiden, Kristi gjenkomst og dommedag blir i denne perioden stadig mer sentrale begivenheter i den rådende kristendomsoppfatningen. Sett i sammenheng med dette kommer de neste århundrenes historisering og repolitisering av

⁴⁹ Wainwright, A.W. *Mysterious Apocalypse* (1993) s.41. Han viser her til Primasius *In Apocalypsin* 3:9; 4:13, 17 og Cassiodorus, *Complexiones* 25.

⁵⁰ Wainwright, A.W. *Mysterious Apocalypse* (1993) s.43.

Apokalypsen, anført av Joachim av Fiore i det tolvte århundret, og den innenkirkelige motreaksjonen i forståelsen av Apokalypsen, som en naturlig konsekvens av den økende interessen for det apokalyptiske og endetiden som vi ser utover i middelalderen. Disse forestillingene inneholdt så mye idèmessig sprengkraft, at det må ha vært et tidsspørsmål før det i sterkere grad måtte bli åpnet for igjen å knytte tekstavsnitt i Apokalypsen direkte til forhold i samtiden. Og selv om fortolkninger av Johannes' åpenbaring, der tusenårsriket blir forbundet med kirken i allegorisk, typologisk eller spirituell forstand, fortsatte å være den dominerende fortolkningen det meste av middelalderen, og en slik utlegning av skriftet hadde mange tilhengere også i reformasjonstiden og videre fremover,⁵¹ kan vi med en viss rett si at en fortolkning der Apokalypsens innhold blir nærmere knyttet til samtidens politiske hendelser lå i luften. Mot slutten av det tolvte århundret skulle da også bildet endre seg. Da ble Augustins fortolkning, og avleggerne av denne, radikalt utfordret av en mann ved navn Joachim av Fiore.⁵²

⁵¹ Samme verk s.48.

⁵² Bousset skriver s. 72 i *Die Offenbarung Johannis* (1906,1966): «Von nun wird das Bild ein andres. Es beginnt die eigentliche phantastische, apokalyptische Auslegung.»

5. Innenkirkelig motreaksjon - nytolkninger fra det 12. århundret

Fra det tolvte århundret får vi et klart brudd i tilnærmingene til Apokalypsen. Den tyconiansk-augustinske tolkningsmodellen, som ble den rådende i en tid hvor kirkens ledere nærmest var blitt en del av det maktpolitiske establishment blir nå radikalt utfordret fra innenkirkelig hold. Den som skulle stå for den radikale nyorienteringen i tilnærmingen til Johannes' åpenbaring var cisterciensermunken Joachim av Fiore (d. 1202).⁵³

Joachim av Fiore

Joachim ble født i Calabria i Sør-Italia, gikk i kloster i midten av tredveårene, og grunnla senere et sitt eget kloster i Fiore. Hans mest kjente verk er *Expositio in Apocalysim*, hvor han foretar en nytolkning av skriftet som skulle få stor innflytelse i de kommende århundrer.⁵⁴ Hans tolkningsmodell, særlig når det gjelder avsnittet om tusenårsriket, er så egenartet, at vi med god grunn her kan tale om et paradigmeskifte i forståelsen av Apokalypsen. Dette betyr ikke at den tyconiansk-augustinske tolkningsmodellen forsvant eller ble avløst. Denne tolkningsmodellen fortsatte å være innflytelsesrik. Det er i tillegg til denne vi finner Joachim av Fiores og hans etterfølgeres tolkningsmodell.

⁵³ Kretschmar, G. *Die Offenbarung des Johannes* (1985) s.158 angir at Joachim døde i 1212, mens Wainwright, A.W. angir i *Mysterious Apocalypse* (1993), at han levde fra ca.1135-1202. Maier, G. angir også dødsåret til 1202, i *Die Johannesoffenbarung und die Kirche* s. 173.

⁵⁴ Samme verk ss. 49-50. *Expositio in Apocalysim* finnes så vidt jeg vet bare i nytrykk fra utgivelsen fra 1527.

Det nye i Joachim av Fiores tilnærming til Apokalypsen er den mye tettere koblingen til hendelser i historien og samtiden enn det som hadde vært vanlig i fortolkningene av Apokalypsen inntil da, med all den politiske sprekraften det lå i dette. Som et direkte resultat av hans fortolkning, ble det vanlig å behandle Apokalypsen som en detaljert beskrivelse av hendelser i historien.⁵⁵

Joachim av Fiores hovedtanke vedrørende Apokalypsen er hans teori om de tre tidsaldere. Joachim skriver i *Liber de concordia Noui ac Veteris Testamenti*:

"Den første av verdens tidsaldre begynte med Adam, blomstret fra Abraham, og ble fullendet ved Kristus. Den andre begynte med Oziah, blomstret fra Sakarias, Johannes Døperens far, og vill oppnå fullendelsen ved disse tider. Den tredje tidsalderen, begynte med St. Benedikt, begynte å bære frukt i den 22. generasjonen, og blir fullendet ved verdens ende. Den første tidsalderen, der ekteskapets stand var opphøyet, er tilskrevet Faderen i det [treenige] mysteriet. Den andre, der den klerikale standen i Judas stamme var opphøyet, er tilskrevet Sønnen. Den tredje, der den monastiske standen er opphøyet, er tilskrevet Den Hellige Ånd".⁵⁶

I Joachim av Fiores modell svarer altså personene i treenigheten til hver av disse tidsaldrene. Den første av disse tidsaldrene var de gammeltestamentlige fedrenes rike, det gamle Israel, svarende til Faderen i guddommen. Deretter kom Sønnens rike, svarende til kirkens tidsalder, og til slutt skal Helligåndens rike komme. Dette er et kommende eskatologisk

⁵⁵ Det vil si *kirkehistoriske* fortolkninger i streng forstand, ved at Apokalypsen blir fortolket som et detaljert kart over kirkehistorien.

⁵⁶ Teksten er fra Joachim av Fiore. *Concordia*. IV, 33 (f. 56vb) Venezia 1519. Jeg har hentet oversettelsen fra McGinn, B. *Apocalypticism in the Western Tradition*. (1994) kapittel IX s. 33. Min oversettelse.

rike karakterisert ved Åndens frihet.⁵⁷ Joachim av Fiore hevdet at hendelsene Apokalypsen refererte til, hovedsakelig handlet om den andre tidsalders rike, Sønnens. En tidsalder som han antok ville vare inntil hans egen tid.⁵⁸ Denne historiefilosofien ligger så til grunn for Joachims utlegning av Apokalypsen.

I sin forståelse av tusenårsriket tar Joachim dermed utgangspunkt i Augustins klassiske interpretasjon. Men denne reviderte han så betraktelig. I følge Joachim ble djevelen bare delvis bundet i lenker ved Jesu Kristi død, og han vil bli helt bundet når dyret og den falske profeten blir kastet i ildsjøen og alle dyrets syv hoder blir ødelagt. Dette skal, i følge Joachim av Fiore, skje en gang i fremtiden, og da vil tusenårsriket komme frem i full blomst.⁵⁹ Det er klart at selv om Joachim tok utgangspunkt i Augustins lære om tusenårsriket, la han samtidig, ved sin lære om de tre tidsaldere, grunnen for en ny millenarisme.⁶⁰ Det blir igjen åpnet for håpet om et fremtidig eskatologisk fredsrike, *tusenårsriket*.

Et særtrekk ved Joachim av Fiore er hans overbevisning om at det gis mer enn en *antikrist*, og at den største av disse ennå hadde tilgode å komme. Denne ville være som en universell pave, som hadde hele verden som sitt domene.⁶¹ Joachim sier ikke at paven er antikrist, selv om han klaget over kirkens mangel på åndelig vitalitet.⁶² Men selv om han ikke selv var fiendtlig innstilt til pavedømmet, er det klart at hans nytolkning kunne underbygge radikal kritikk av pavedømmet og det offisielle kirkelige

⁵⁷ Samme sted. Se også Maier, G. *Die Johannesoffenbarung und die Kirche* (1981) s. 174.

⁵⁸ Samme verk s.50-51.

⁵⁹ Samme verk s.50. Wainwright viser her til Joachim, *Expositio in Apocalypsim*, ff. 5r-v.

⁶⁰ Samme sted.

⁶¹ Samme verk s.51. Wainwright viser her til Joachim, *Expositio in Apocalypsim*, f. 168r.

⁶² Pelikan, J. 3 *The Growth of Medieval Theology (600-1300)* (1978) s. 301.

maktapparatet.⁶³ Og det tar ikke mange tiår før Joachim av Fiores utlegninger blir fulgt opp og radikalisert av andre. I første omgang skjer dette ved fransiskanerbrødrene Ubertino av Casale (1259-ca.1330) og Jacopone da Todi (1230-1306), og vi finner kritikken vel hundre år senere videreført av førreformatoriske skikkelser som Jan Hus (1369-1415) og John Wycliffe (1330-1384).

Slik ser vi at Joachim av Fiores tanke om en innenkirkelig antikristskikkelse direkte blir overført på paven og pavedømmet.⁶⁴ En slik fortolkning ville ikke vært mulig under det tyconiansk-augustinske paradigmet, men lesemåten der Johannes' åpenbaring blir brukt som et mer eller mindre detaljert kart over historien, åpner opp for dette. I de påfølgende århundrene ble det vanlig blant fortolkerne å hevde at skriftet direkte profeterte hendelser helt fra Jesu tid og frem til samtiden fortolkerne levde i, enten det var i det trettende, fjortende, eller femtende århundret.⁶⁵ Pavekritikk inspirert av Joachim av Fiore når sitt høydepunkt under den protestantiske reformasjonen.

Luther og Melanchton

Reformasjonstidens teologer hadde et ambivalent forhold til Apokalypsen. På den ene siden var det en selvsagt ting for dem å komme med fortolkninger der pavedømmet blir kraftig kritisert, men på den annen side ble skriftets plass i kanon kritisert av teologiske grunner. Selv om Martin Luther (1483-1546) hentet inspirasjon til sin polemikk mot paven fra skriftet, var han, i hvert fall i begynnelsen, i tvil om Apokalypsen var verdig en plass i kanon. Grunnen til dette var at Kristus «weder gelehrt

⁶³ Wainwright, A.W. *Mysterious Apocalypse* (1993) s.51. Maier, G. *Die Johannesoffenbarung und die Kirche* (1981) ss. 178-179.

⁶⁴ Samme verk s.57-59.

⁶⁵ Samme verk s. 53.

noch erkannt wird, welches doch zu tun vor allen Dingen ein Apostel schuldig ist».⁶⁶ Luther beskrev likevel pavedømmet som *Babylon* og paven som *antikrist*, og han forlot aldri dette standpunktet.⁶⁷ Luther mente at ondskapens krefter var inkarnert i paven og pavedømmet, et synspunkt særlig de reformerte teologene fulgte etter i sine utlegninger.⁶⁸ Når det gjelder tusenårsriket, så hevdet Luther at det varte fra tiden da Johannes' åpenbaring ble skrevet, og frem til tyrkernes herjinger. Luther skriver:

"Mens alt dette skjer, kommer høydepunktet i kapittel 20: Satan, som har vært bundet i de tusen foregående år, blir sluppet løs igjen etter de tusen årene og frembringer Gog og Magog, tyrkerne, de røde jødene. Men de skal snart gå med ham i ildsjøen. For det er vår mening at dette bildet, som er skilt fra de foregående, har blitt satt inn på grunn av tyrkerne, og at de tusen årene skal begynne omtrent når denne boken ble skrevet, og at djevelen ble bundet på samme tid- selv om tidsregningen ikke behøver å være helt på minuttet. Etter tyrkerne følger den siste dommen raskt".⁶⁹

Reformatoren skriver altså at det eneste vi har å vente på nå, er den ytterste dag, og den kommer ikke lenge etter tyrkernes herjinger. Luthers tolkning

⁶⁶ Bousset, W. *Die Offenbarung Johannis* (1906,1966) s. 84. Bousset viser til Luthers foretale til Det nye testamente fra 1522. Luther skriver her at Åpenbaringsboken hverken er apostolisk eller profetisk: «die Apostel nicht mit Gesichten umgehen, sondern mit klaren und dürren Worten wissagen wie Petrus, Paulus, Christus im Evangelium auch tun». (Sitatene er hentet fra Roloff, J. *Die Offenbarung des Johannes* (1984) s. 10. De finnes i engelsk oversettelse i *Luther's Works*, 35:398. En svært grundig gjennomgang av Luthers forhold til Johannes' åpenbaring finnes i Hofmann, H.U. *Luther und die Johannes-Apokalypse*. (1982).

⁶⁷ *Luther's Works*, 35:399-408.

⁶⁸ Wainwright, A.W. *Mysterious Apocalypse* (1993) s. 59. Calvin tar ikke med Johannes' åpenbaring i sin bibelkommentar, og Zwingli erklærer i Berndisputasjonen: «Von der Apokalypse nehme ich kein Zeugnis an, denn sie ist kein biblisches Buch.» (Roloff, J. *Die Offenbarung des Johannes* (1984) s.10.)

⁶⁹ *Luther's Works*, 35: 300, 409.

må helt klart ses på bakgrunn av den overhengende faren det var for at tyrkerne faktisk skulle erobre vesteuropa på denne tiden.⁷⁰

I vår sammenheng er det mest interessant at Luther avviser en futuristisk tolkning av tusenårsriket. Han kommer ved å tolke «de tusen årene» som tidsperioden mellom Apokalypsen ble skrevet og frem til tyrkernes herjinger med en kirkehistorisk tilnærming til Apokalypsen, og tolker dermed tekstavsnittet i Åp 20:4-6 mer bokstavelig enn det som hadde vært vanlig i den tyconiansk-augustinske fortolkningstradisjonen. I så måte er han mer i slekt med den radikale tilnærmingen som vi finner hos Joachim av Fiore og hans etterfølgere, enn med sitt teologiske forbilde Augustin. Dette stemmer også godt overens med hans overbevisning om at de tyrkiske herjingene han er vitne til i samtiden er et tegn på at enden er snart forestående. Luther setter dermed, i likhet med andre radikale fortolkere, sin egen samtid som en av de mest avgjørende i kirkehistorien. Når vi likevel reserverer oss når det gjelder hvilken fortolkningstradisjon Luther og de reformatoriske teologene best kan plasseres i, skyldes dette et avsnitt i skriftet *Confessio Augustana* fra 1530. I artikkel XVII avvises blankt en millenaristisk fortolkning av Åp 20:4-6. Der heter det:

"De fordømmer også andre som nå sprer jødiske meninger om at før de døde står opp, skal de fromme tilegne seg herredømmet over verden, etter at de ugudelige alle steder er slått ned".⁷¹

Ut fra dette er det grunn til å tro at de reformatoriske teologene havnet i en mellomposisjon mellom den tyconiansk-augustinske fortolkningstradisjonen, og den radikale kirkehistoriske påvirket av

⁷⁰ Wainwright, A.W. *Mysterious Apocalypse* (1993) s.55. Wainwright viser til Martin Luther, i *Luther's Works*, 35: 300, 409.

⁷¹ Brunvoll, A. *Den norske kirkes bekjennelsesskrifter*. (1972) s. 54.

Joachim av Fiore. Et annet tegn som også tyder på dette er Luthers avhengighet av Augustin i andre spørsmål.

Det er verdt å merke seg at selv om de ikke var vennlig innstilt til hverandre, stod de lutherske og de katolske teologene sammen i avvisningen av millenaristiske fortolkninger av Apokalypsen. Fordømmelsen i *Confessio Augustana* artikkel XVII er først å fremst rettet mot reformasjonens venstreside, anabaptistene, reformasjonstidens millenarister med Thomas Münster som en av de mest kjente, og ikke mot de katolske teologene som var helt på linje med Melanchton i dette spørsmålet.

Thomas Münster (ca.1488-1525) samlet sine tilhengere i byen Allstadt, i den hensikt å opprette en forløper for tusenårsriket, og lede an i kampen mot antikrist og de onde maktene. Han fikk tilslutning fra store grupper bønder, men kom samtidig i konflikt med både Luther og styresmaktene. Thomas Münster svarte med å erklære at Luther var *Dyret* og *Skjøgen fra Babylon*. Det hele endte med at Münster ble fanget av Philip av Hessen og halshugget i 1525. Men selv om visjonen om tusenårsriket hos Thomas Münsters ble knust, levde liknende millenaristiske ideer videre hos andre grupperinger.⁷²

Det katolske svaret

Den kraftige kritikken av paven og pavedømmet, som reformatorene kom med måtte få et svar fra katolsk hold. Og svaret kom både på polemiske og teologiske premisser. Som en refleks av Luthers kritikk gjorde man gjeldende at det var Luther selv som var antikrist. Dernest lanserte de jesuittiske teologene Francisco Ribera (1537-1591), Robert Bellarmine

⁷² Wainwright, A.W. *Mysterious Apocalypse* (1993) s.90.

(1542-1621), Blasius Viegas (1554-1599) og Thomas Malvenda (1566-1628), en fortolkning av Apokalypsen, hvor de gjorde gjeldende at boken hovedsakelig handlet om fremtidige hendelser.⁷³

Det er i denne sammenhengen også verdt å merke seg at den kjente tyske eksegeten Wilhelm Bousset betegner Riberas kommentar *In sacram Beati Ioannis Apostoli. Evangelistae Apocalypsin Commentarii* fra 1591, og de påfølgende katolske kommentarene, som: «...die ersten Kommentare, denen man in gewissem Sinn wissenschaftlichen Wert zusprechen kann.»⁷⁴ Disse katolske eksegetene danner altså et viktig forbindelsespunkt mellom den førvitenskapelige tilnærmingen til Apokalypsen og den kritiske tilnærmingen. Det var disse jesuittiske kommentarverkene de historisk-kritiske eksegetene på protestantisk hold knyttet an til i sine utlegninger av Apokalypsen.

Pietismen og overgangen til nyere tid

Det sekstende og syttende århundrets protestantiske fortolkninger fortsatte i det samme sporet som ble staket ut under reformasjonstiden. Avvisningen av de futuristiske utlegningene gjorde det lett å forbinde paven og pavedømmet med antikristskikkelsen. Dette betyr på dermed at futuristiske tilnærminger til Apokalypsen i denne perioden hovedsakelig var et katolsk fenomen.⁷⁵ Dette skulle endre seg i det attende århundre, da den fremvoksende pietismen i Tyskland tok opp igjen tråden fra Thomas Münster.

⁷³ Samme verk s.61. Wainwright viser til Francisco Ribera, *In sacram Beati Ioannis Apostoli. Evangelistae Apocalypsin Commentarii*, Robert Bellarmine, *Opera Omnia*, 12 vols., og Blasius Viegas, *Commentarii Exegetica in Apocalypsin Ioannis Apostoli*, og Thomas Malvenda, *De Antichristo*.

⁷⁴ Bousset, W. *Die Offenbarung Johannis* (1906, 1966) s. 91.

⁷⁵ Bousset, W. *Die Offenbarung Johannis* (1906,1966) s. 82.

Det var vanlig blant pietistene å fortolke Apokalypsen og avsnittet om tusenårsriket futuristisk.⁷⁶ Philip Jakob Spener (1635-1705) trodde at tusenårsriket var et fremtidig rike.⁷⁷ Og en annen viktig representant for pietistene, Johann Albrecht Bengel (1687-1752), kombinerte en kirkehistorisk tilnærming til skriftet med en millenaristisk. I sin kommentar fra 1740 argumenterte han for at tusenårsriket skulle komme 18.juni 1836.⁷⁸ Han hevdet da også at han ved en spesiell åpenbaring hadde fått nøkkelen til hvordan Apokalypsen skulle fortolkes. Det er likevel underlig at en så lærd ekseget som Bengel kunne frembringe en slik detaljert spekulativ fortolkning.⁷⁹

På tross av at de ble utfordret av både futuristiske og tidshistoriske fortolkere forble i tiden etter reformasjonen identifikasjonen mellom ett eller flere av dyrene i Johannes' åpenbaring og pævedømmet en standard bestandel av de protestantiske fortolkningene. Den kirkehistoriske tilnærmingen til Apokalypsen holdt seg dermed som den vanligste tilnærmingen i protestantiske⁸⁰ kretser helt til midten av det nittende århundret, da den ble avløst av historisk-kritiske fortolkninger.

Ved innføringen av den historisk-kritiske metoden kom den tidshistoriske fortolkningen etterhvert til å dominere, og under påskudd av at andre fortolkninger var uvitenskapelige kom disse til å bli fortrent av de nye

⁷⁶ Samme verk, ss. 99-101.

⁷⁷ Maier, G. *Die Johannesoffenbarung und die Kirche* (1981) ss. 361-366.

⁷⁸ Lindeskog, G. «Inledning til NT:s skrifter», *Inledning till Nya Testamentet* (1958) s. 211. Böcher, O. *Die Johannesapokalypse* (1980) ss. 4-5. Bousset, W. *Die Offenbarung Johannis* (1906,1966) s.101.

⁷⁹ Lindeskog, G. «Inledning til NT:s skrifter», *Inledning till Nya Testamentet* (1958) s. 211. Böcher, O. *Die Johannesapokalypse* (1980) ss. 4-5.

⁸⁰ Gjelder både lutheranere, reformerte og anglikanere. Böcher, O. *Die Johannesapokalypse* (1975) s. 1.

metodiske tilnærmingeene.⁸¹ Det betyr ikke at de andre tilnærmingene til Apokalypsen forsvant. De lever videre i utlegninger som er mer i slekt med en førvitenskapelig tilnærming til Apokalypsen enn de historisk-kritiske tilnærmingene til skriftet. Millenaristiske fortolkninger av Johannes' åpenbaring er vanlige i ulike profetiske bevegelser helt opp til det tyvende århundrets fundamentalister. Ulike typer fundamentalister kommer ofte ut med en millenaristisk fortolkning på bakgrunn sin «bokstavelige» lesning av Åp 20:4-6.⁸²

⁸¹ Lindeskog, G. «Inledning til NT:s skrifter», *Inledning till Nya Testamentet* (1958) s. 211.

⁸² Se Barr, J. *Fundamentalism* (1981) ss. 190-207. Barr angir millenarisme som et av kjennetegnene på moderne fundamentalisme, selv om millenarismen også er omstridt i fundamentalistiske kretser. Fundamentalisme er i denne sammenhengen en nøytral beskrivende betegnelse.

6. Den kritiske forskningshistorien

Med den historisk-kritiske metoden begynner en helt ny metodisk tilnærming i den nytestamentlige forskningshistorien. Denne nye metoden bestrebet seg på å være objektiv og vitenskapelig, og ved dette paradigmeskiftet møter vi også en ny holdning til Johannes' åpenbaring. Røttene til den historisk-kritiske metoden finner vi i det attende århundrets opplysningstid,⁸³ med foregangsmenn som Gotthold Ephraim Lessing (1729-1784), Johann David Michaelis (1717-1791), og Johann Salomo Semler (1725-1791).

Akkurat hvor den historisk-kritiske metoden har sine røtter blir et spørsmål om hvordan man tolker bibelforskningens historie. Noen vil si at metoden har sine røtter i den lutherske tilnærmingen til bibeltekstene fra reformasjonstiden, mens andre vil hevde at det er blitt drevet kritisk tekstarbeid helt fra det andre århundret. Sikkert er det at reformasjonens "Sola Scriptura" med sin favorisering av den bokstavelige meningen av tekstene, oppmuntret til kritiske tilnærminger til Bibelen, selv om reformasjonstidens fortolkere ikke var forberedt til å følge denne metoden til dens logiske konsekvens, slik det ble gjort senere. Dette gjorde at de likevel stod i nært slektskap med tidligere tiders fortolkere.⁸⁴ Den nytestamentlige forskningshistorikeren William Baird presenterer de nye metodenes program på denne måten:

⁸³ Baird, W. *History of New Testament Research. Volume One. From Deism to Tübingen*. Minneapolis 1992. Ss. Xvii-xviii.) Wainwright skriver at oppfatningen av at det er først i det attende århundret Apokalypsen ble sett på med kritiske øyne, og at en kritisk tilnærming til skriftene begynte allerede i det andre århundret. Det nye i det attende århundret, i følge ham, er det den mer metodiske og detaljerte tilnærmingen som kom da. (Wainwright, A.W. *Mysterious Apocalypse* (1993) s. 18.).

⁸⁴ Baasland, E. *Ordet fanger. Bibelen og vår tid*, (1991) s.16-17.

"Inspirert av den nye intellektuelle tidsånden begynte bibelske forskere å benytte de samme metodene som lingvister og historikere brukte i studiet av andre dokumenter fra antikken. Dette var en tid da hellig skrift ble sekularisert, en tid da ingen grunn ble ansett som hellig, og der bibelkritikerne som holdt på med Det nye testamente, ikke stoppet opp for å ta av seg skoene."⁸⁵

En av pionerene for det historisk-kritiske tekstarbeidet er Johann Salomo Semler, hvis bibliografi alene omfatter over 170 titler.⁸⁶ Semler ble født i Saalfeld i 1725 og vokste opp i et pietistisk miljø. Han ble professor, først i historie og klassiske språk i Altdorf i 1751, og året etter tok han i mot et professorat i Halle.⁸⁷ Semler og hans forskergenerasjon mente at en individuell kristentro godt lot seg forene med opplysningstidens ideer, men de mente samtidig også at Bibelen måtte underkastes en radikal tradisjonskritikk, og dette provoserte kirken sterkt.⁸⁸

Bibelforskerne i denne epoken levde i en tid preget av en nærmest bunnløs optimisme når det gjelder muligheter for resultater av denne nye forskningen. De var representanter for en forskergenerasjon som var overbevist om at nå var menneskeheten blitt «voksen», som det ble sagt.⁸⁹ Denne optimismen måtte få dyptgripende følger for arbeidet med de bibelske tekstene. Tidligere tiders fortolkere hadde hatt som udiskutabel forutsetning at bibeltekstene var guddommelig inspirerte tekster, og dermed mer eller mindre ufeilbarlige skrifter. Dette stilte den nye forskergenerasjonen spørsmålsteget ved. Den gamle ortodokse læren om

⁸⁵ Baird, W. *History of New Testament Research. Volume One. From Deism to Tübingen.* (1992) s. xiii. Min oversettelse.

⁸⁶ Samme verk s. xix.

⁸⁷ Samme verk s. 118.

⁸⁸ Baasland, E. *Ordet fanger. Bibelen og vår tid*, (1991) s. 17.

⁸⁹ Baird, W. *History of New Testament Research. Volume One. From Deism to Tübingen.* (1992) s. 5.

skriftens inspirasjon og tradisjonens autoritet ble ikke lenger respektert, og radikale synspunkter som før ble regnet som heretiske ble nå godtatt som en del av den teologiske diskusjonen.⁹⁰

En av tingene de historisk-kritiske fortolkerne satte fingeren på, var den store kulturelle og språklige kløften de mente lå mellom tekstenes første lesere og moderne lesere, og ved hjelp av den nye historisk-kritiske metoden trodde disse eksegetene at det var mulig å overvinne denne kløften å komme frem til det tekstene *egentlig* handlet om, bare de dogmatiske og forvanskende lagene ble skrellet vekk. Disse eksegetene var altså interessert i meningen bak tekstene, hva slags kulturelle og samfunnsmessige forhold som lå til grunn, og hva slags kilder forfatteren har hatt tilgang til og brukt, når han skrev tekstene. De var i større grad enn tidligere opptatt av sammenhengen tekstene var blitt til i og utover i det nittende og første halvdel av det tyvende århundret kom ulike varianter av historiske metoder i tur og orden: Kildekritikken, tradisjonskritikken, den religionshistoriske skolen, den formhistoriske skolen og den redaksjonskritiske skolen.⁹¹ Alle disse skoleretningene har samme mål for øye, nemlig å gi en historisk fortolkning av bibeltekstene. Siktemålet var å lese tekstene slik forskerne nå trodde de ble lest av første leserne, for å avdekke den opprinnelige meningen.

Deisme og rasjonalisme- Apokalypsen i det attende århundret

Deismen er en religionsfilosofisk retning som gjorde gjeldende at verden er skapt av Gud, men at Gud etter skapelsen trakk seg tilbake og overlot verden til seg selv. Apokalypsen passet derfor dårlig inn i deistenes

⁹⁰ Samme sted.

⁹¹ For en mer utførlig gjennomgang av den historisk-kritiske forskningshistorien, se Baird, W. *History of New Testament Research. Volume One. From Deism to Tübingen.* (1992).

kristendomsoppfatning. En fremtredende deist, Thomas Morgan (d.1743) skrev at skriftet korrumperte kristendommens budskap og gjorde den kristne religionen til noe annet enn den var ment å være. Liknende synspunkter finnes også hos de andre deistene fra den samme perioden. Henry St. John Viscount Bolingbroke (1678-1751) mente at læren om tusenårsriket ikke kunne stamme fra Jesus, men at den var noe som kom til senere og som derfor også skulle behandles deretter.⁹²

Noen tiår senere ble tråden fra de engelske deistene tatt opp av tyske rasjonalistiske bibelforskere, med den allerede nevnte Johann Salomo Semler (1725-91) som den mest kjente. Disse forskerne hadde som program å forkaste alle påstander som ikke kunne innordnes i en eller annen vitenskapelig årsakssammenheng. I deres kritiske arbeid med Åpenbaringsboken fulgte de rasjonalistiske teologene ikke opp den reformatoriske-protestantiske fortolkningstradisjonen, men den katolske, og da særlig den jesuittiske.⁹³ Den jesuittiske lese måte var todelt, dels brukte man futuristiske fortolkninger, men i tillegg dette åpnet den katolske tradisjonen også opp for tidshistoriske fortolkninger, dvs. fortolkninger som forstod Johannes' åpenbaring på bakgrunn av den historiske situasjonen boken ble til i. Robert Bellarmine (1586/93), Francisco de Ribera (1591), og Luis de Alcazar (1554-1613) skrev alle slike tolkninger av skriftet, og forløpere for de senere historisk-kritiske eksegetene, som kalvinisten Hugo Grotius (1583-1645) og katolikken Jacques-Bènigne Bossuet (1627-1704) er direkte avhengige av de Alcazar.⁹⁴

⁹² Wainwright, A.W. *Mysterious Apocalypse* (1993) s.110. Wainwright viser her til Thomas Morgan, *The Moral Philosopher*, 3 vols. London, 1738-40; reprint, ed Günter Gawlick, Stuttgart-Bad Cannstatt: Friedrich Frommann, 1969, 1:369-79.

⁹³ Böcher, O. *Die Johannesapokalypse* (1975) s. 1.

⁹⁴ Samme verk, ss. 1-2.

Semler (1725-1791) skrev også en fortolkning av Apokalypsen, ut fra en tidshistorisk tilnærming til skriftet. Han anså at forholdet til det romerske riket utgjorde bakgrunnen for Åpenbaringsboken, en bakgrunn han dessuten beskrev som «jüdisch-chiliastische schwärmerei». Denne fortolkningen er senere blitt sett på som et pionerarbeid for den senere religionshistoriske skolen.⁹⁵

Noen år senere kom Johann Gottfried Herder (1744-1803) med en lignende tidshistorisk fortolkning. Han karakteriserte Åpenbaringsboken som: «Bilderbuch vom Ausgang, Sichtbarkeit und Zukunft vom Reiche Christi in Bildern und Gleichnissen seiner schrecklich tröstenden Ankunft».⁹⁶ Den tidshistoriske tilnærmingen til Apokalypsen ble også fulgt videre opp av betydelige eksegeter som Johann S. Herrensneider (1786), og Johann Gottfried Eichhorn (1752-1827).⁹⁷

Historisk-kritisk metode konsolideres- det nittende århundret

Fortolkningene i det nittende århundret fortsatte der det forrige århundrets fortolkninger hadde sluttet. En av de viktigste forskerne fra denne perioden var Friedrich Lücke (1791-1855), som regnes som far til den moderne utlegningen av Apokalypsen. Lücke anvendte, i sin kommentar fra 1832 for første gang begrepet *apokalyptikk* i den nytestamentlige eksegesen som en betegnelse på visse typer jødisk litteratur med likhetspunkter med Johannesapokalypsen.⁹⁸

⁹⁵ Böcher, O. *Die Johannesapokalypse* (1975) s. 2.

⁹⁶ Samme verk ss. 2-3.

⁹⁷ Samme verk s. 3. Eichhorn var elev av Semler og Michaelis.

⁹⁸ Samme verk s. 7. Böcher henviser til Lücke, F. *Commentar über die Schriften des Evangelisten Johannes IV 1. Versuch einer vollständigen Einleitung in die Offenbarung Johannis und die gesammte apokalyptische Litteratur.* (1832).

Mot slutten av det nittende århundret begynte noen forskere med kildekritiske analyser av Åpenbaringsboken. De arbeidet ut fra den hypotesen at Johannes' åpenbaring var bygget opp av ulike lag med eldre og yngre litterære skikt.⁹⁹ Daniel Völter (1855-1931) offentliggjorde i 1882 et litteraturkritisk arbeid der han gikk ut fra at forfatteren av Apokalypsen hadde benyttet seg av en enkelt kristen kilde ved utarbeidelsen av skriftet. Også Eberhard Vischer gikk ut fra at forfatteren bare hadde benyttet en kilde, men mente at dette må ha vært en jødisk kilde.¹⁰⁰ Den litterære enheten til Apokalypsen ble også kritisert av Carl Weizäcker (1822-1899) i hans verk som utkom i 1886, *Das apostolische Zeitalter der christlichen Kirche*.¹⁰¹ Weizäckers verk kom til å få stor betydning for det senere arbeidet med Apokalypsen. Han lanserte en kildekritisk rekonstruksjonsmodell for Johannes' åpenbaring, og regnet med at skriftet var blitt utvidet flere ganger, og at bare en kjerne, en urapokalypse, var opprinnelig. Vårt avsnitt, Åp 20:4-6, var i følge Weizäcker en del av et slik senere tillegg.

I 1886 kom den nederlandske forskeren Gerhard Johan Weyland med en teori som gikk ut på at Johannes' åpenbaring var satt sammen av to jødiske kilder, og satt sammen og gitt et senere tillegg av en kristen redaktør. Kapittel 20 stammer i følge Weyland fra den yngste av disse jødiske kildene, som i følge ham muligens ble skrevet under keiser Nero.¹⁰² Lignende kildekritiske modeller ble også stilt opp av eksegetene Friedrich Spitta (1852-1924), og Johannes Weiss (1863-1914).¹⁰³ Weiss skriver at

⁹⁹ Lindeskog, G. «Inledning til NT:s skrifter» s.211, i Lindeskog, G, Fridrichsen, A, Riesenfeld, H. *Innledning Till Nya Testamentet, Andra omarbetade upplagen under medverkan av Krister Stendahl* (1958) s.212.

¹⁰⁰ Wainwright, A. *Mysterious Apocalypse* (1993) s. 120.

¹⁰¹ Bousset, W. *Die Offenbarung Johannis*. (1906) s.109.

¹⁰² Samme verk s. 112. Wainwright, A. *Mysterious Apocalypse* (1993) s. 121.

¹⁰³ Samme verk s. 114-117.

det er overraskende å finne kiliastiske forestillinger i Johannes' åpenbaring, da slike hverken finnes hos Jesus eller hos Paulus. Han er videre opptatt av hvor disse forestillingene kommer fra, og finner dem igjen i det jødiske apokalyptiske skriftet 4.Ezra.¹⁰⁴ Friedrich Spitta argumenterte for at Apokalypsen var satt sammen av tre kilder, en fra Caligulas tid, en annen fra tidlig på sekstitallet, og en tredje fra århundret før Kristi fødsel. En kristen redaktør har så satt kildene sammen under Trajans regjeringstid.¹⁰⁵

Nyere eksegesi- Apokalypsen i det tyvende århundret

På overgangen mellom det nittende og det tyvende århundret kom den tradisjonshistoriske tilnæringsmetoden. Denne går enkelt forstått ut på at en arbeider utfra at Åpenbaringsboken inneholder tradert stoff med en utviklingshistorie, og at skriftet dermed er bygget opp av ulike kilder over en kortere eller lengre tidsperiode. En banebrytende studie her ble gjort av Hermann Gunkel (1862-1932). Han utga i 1894 boken *Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit*.¹⁰⁶ Han gir her en fortolkning av Apokalypsen der han argumenterer for at skriftet er påvirket av babylonske skapelsesmyter, og påvirket av forestillingen om konflikten mellom den syvhodede dragen og Marduk, lysguden.¹⁰⁷

En annen fortolker, Julius Wellhausen (1844-1918) som var gammeltestamentler i likhet med Gunkel, argumenterte for at den

¹⁰⁴ Weiss, J. *Die Offenbarung des Johannes* (1904) s. 102.

¹⁰⁵ Wainwright, A.W. *Mysterious Apocalypse* (1993) s.121. Wainwright viser til Friedrich Spitta, *Die Offenbarung des Johannes* (Halle 1889).

¹⁰⁶ Böcher, O. *Die Johannesapokalypse* (1975) ss. 13-14. Henviser til Gunkel, H. *Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit* (1895).

¹⁰⁷ Wainwright, A.W. *Mysterious Apocalypse* (1993), s. 137. Henviser her til Gunkel, H. *Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit* (1895) s. 282.

tradisjonshistoriske tilnærmingen, godt kan forenes med en tidshistorisk¹⁰⁸ fortolkning. En slik kombinasjon ble gjort av Wilhelm Bousset (1865-1920) i hans klassiske kommentar, *Die Offenbarung Johannis* fra 1906.¹⁰⁹ Bousset regnes som en av grunnleggerne av den religionshistoriske skolen.¹¹⁰

På det engelskspråklige område var eksegesen helt frem til det tyvende århundret dominert av kirkehistoriske fortolkninger, og det den tyske forskningshistorikeren Otto Böcher betegner som «chiliastischer Schwärmerei»,¹¹¹ men dette skulle komme til å endre seg med William Mitchell Ramsay (1851-1939) og den irskfødte anglikaneren Robert Henry Charles (1855-1931). Først utga Ramsey i 1904 en bok om de syv sendebrevene, der han tolket disse tidshistorisk, før Charles i 1920 kom med sin monumentale kommentar, hvor han kombinerte en tradisjonskritisk tilnærming til Johannes' åpenbaring med en litteraturkritisk tilnærming, og dermed la grunnlaget for en ny kurs for den videre engelskspråklige eksegesen.¹¹²

I den tyske forskningen ble den religionshistoriske tilnærmingen ført videre av den klassiske filologen Franz Boll (1867-1924), som forstod Apokalypsen ut fra antikk astrologi og astralmytologi.¹¹³ Lignende utlegninger kom også fra andre fortolkere i den samme tidsperioden. Det

¹⁰⁸ Begrepet «tidshistorisk» blir her brukt i en mer snever forstand enn det jeg går inn for i innledningen.

¹⁰⁹ Lindeskog, G. «Inledning til NT:s skrifter» s.211, i Lindeskog, G, Fridrichsen, A, Riesenfeld, H. *Inledning Till Nya Testamentet, Andra omarbetade upplagen under medverkan av Krister Stendahl* (1958).

¹¹⁰ Böcher, O. *Die Johannesapokalypse*. (1975) s. 26.

¹¹¹ Samme verk s. 14.

¹¹² Samme verk s.15.

¹¹³ Böcher, O. *Die Johannesapokalypse*. (1975) s. 15. Böcher henviser til Boll, F. *Aus der Offenbarung Johannis: Hellenische Stücken zum Weltbild der Apokalypse*. (1914) s.122.

var på denne tiden svært vanlig å lete etter påvirkning fra «primitive religioner» og mytologiske strømninger i den nytestamentlige omverden. Ernst Lohmeyer (1890-1946) publiserte i 1926 en viktig kommentar til Apokalypsen der han gir en tradisjons- og religionshistorisk gjennomgang, men avstår fra å fortolke skriftet som et uttrykk for hendelser i forfatterens samtid. Isteden forsøker han å finne frem til en rytmisk oppbygning som uttrykkes ved en svært stilistisk elegant, idealistisk/ahistorisk fortolkning av boken.¹¹⁴ Han går i sin fortolkning inn for at boken omhandler evige sannheter, snarere enn at boken reflekterer historiske hendelser.¹¹⁵ Et annet viktig navn er den reformerte sveitseren Wilhelm Hadorn (1869-1929). I sin kommentar fra 1928 forener han en tradisjonskritisk tilnærming med en religionshistorisk tilnærming, og ender opp med en tidshistorisk fortolkning i sin kommentar fra 1928.¹¹⁶

De påfølgende tiårenes protestantiske eksegese av Johannes' åpenbaring er sterkt preget av Lohmeyer og Hadorns utlegninger, og det er få av disse tiårenes eksegeter som har satt varige spor etter seg i forskningshistorien.¹¹⁷ Den neste verket jeg vil trekke frem er Heinrich Krafts *Die Offenbarung des Johannes* fra 1974, som erstattet Lohmeyers kommentar i serien «Handbuch zum Neuen Testament». Kraft forstår Apokalypsen som et urkirkelig profetisk skrift, og er opptatt av å trekke paralleller til den gammeltestamentlige profettradisjonen. Genremessig vektlegger han dermed likhetspunktene mellom Johannes' åpenbaring og de jødiske apokalypsene.¹¹⁸ Böcher karakteriserer Krafts utlegning av

¹¹⁴ Böcher, O. *Die Johannesapokalypse*. (1975) s.16. Se også Maier, G. *Die Johannesoffenbarung und die Kirche* (1981) ss. 589-593.

¹¹⁵ Lohmeyer, E. *Die Offenbarung des Johannes* (1926) ss. 191-92.

¹¹⁶ Böcher, O. *Die Johannesapokalypse*. (1975) s.17. Se også Maier, G. *Die Johannesoffenbarung und die Kirche* (1981) ss. 585-586.

¹¹⁷ Böcher, O. *Die Johannesapokalypse*. (1975) s. 19.

¹¹⁸ Samme verk s. 22.

Åpenbaringsboken som «der erste streng wissenschaftliche kommentar seit Lohmeyer und Hadorn.»¹¹⁹

Etter Kraft har Johannes' åpenbaringsforskningen i sterkere grad vært preget av undersøkelser av delproblemer i skriftet, og dermed preget av økt spesialisering.¹²⁰ Noen av de viktigste bidragene innen forskningen omkring Johannes' åpenbaring er i de siste tiårene kommet innen den grenen av forskningen som tar for seg apokalyptikken mer generelt.¹²¹ Begrepet *apokalyptikk* er ikke av ny dato. Det ble brukt i den nytestamentlige eksegese allerede så tidlig som i 1832 av Friedrich Lücke (1791-1855), som en betegnelse på visse typer jødisk litteratur.¹²² Viktige bidrag i denne sammenhengen er: *L'Apocalypse johannique et l'Apocalyptique dans le Nouveau Testament*, fra 1980, redigert av J. Lambrecht, og *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East. Proceedings of the International Colloquium on Apocalypticism. Uppsala, August 12-17, 1979*, redigert av David Hellholm og utgitt i 1983.¹²³ Andre viktige bidrag til denne forskningen er Christopher Rowlands *The Open Heaven. A Study of Apocalyptic in Judaism and Early Christianity* fra 1982, og Helge Kvanvigs *Roots of Apocalyptic. The*

¹¹⁹ Samme sted.

¹²⁰ Samme sted.

¹²¹ Se den forskningshistoriske oversikten i artikkelen «Apokalyptiken som religionshistorisk og litterært fenomen», av David Hellholm i *Norsk Teologisk Tidsskrift*. Hefte 3. (1997) ss. 131-132.

¹²² Begrepet ble anvendt for første gang i 1920 av Karl Immanuel Nitzsch (1787-1868) i *Bericht an die Mitglieder des Rehkopfschen Prediger-Vereins über die Verhandlungen v. J. F. Lückes kommentar heter: Commentar über die Schriften des Evangelisten Johannes IV 1. Versuch einer vollständigen Einleitung in die Offenbarung Johannis und die gesammte apokalyptische Litteratur*. (1832). (Böcher, O. *Die Johannesapokalypse* (1975) s. 7.)

¹²³ *L'Apocalypse johannique et l'Apocalyptique dans le Nouveau Testament* par J. Lambrecht. (Bibliotheca Ephemeridum Theologiarum Lovaniensium; LIII). Gembloux 1980. *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East. Proceedings of the*

Mesopotamian Background of the Enoch Figure and of the Son of Man fra 1988.

Av kommentarer som bør nevnes av de som er gitt ut de siste tiårene, er Jürgen Roloffs tohundresiderskommentar fra 1984, og amerikaneren David Aunes bredt anlagte trebinds kommentarverk. Viktige studier i de siste tiårene, som går på Johannes` åpenbaring direkte, er også gjort av Otto Böcher,¹²⁴ Richard Bauckham,¹²⁵ Martin Karrer,¹²⁶ og Adela Yarbro Collins.¹²⁷ Sistnevnte representerer den nyere tverrfaglige forskningstrenden innen den nytestamentlige forskningen, der i første rekke samfunnsfaglige og litteraturteoretiske metoder blir benyttet for å komme frem til ny innsikt i tilknytning til de nytestamentlige tekstene.

International Colloquium on Apocalypticism. Uppsala, August 12-17, 1979. Edited by David Hellholm. Tübingen 1983.

¹²⁴ I tillegg til *Die Johannesapokalypse*. (Erträge der Forschung. Band 41). (1975), bør også *Kirche in Zeit und Endzeit. Aufsätze zur Offenbarung des Johannes* (1983) nevnes.

¹²⁵ Med verkene: *The Theology of the Book of Revelation*. (New Testament Theology). (1993), og *The Climax of Prophecy: Studies on the Book of Revelation*. (1993).

¹²⁶ Jeg sikter til Karrer, M. *Die Johannesoffenbarung als Brief. Studien zu ihrem literarischen, historischen und theologischen Ort*. Göttingen 1986.

¹²⁷ Adela Yarbro Collins` *Crisis and Catharsis. The Power of the Apocalypse* (1984) er et eksempel på en tverrfaglig studie, samfunnsfaglige/historisk-eksegetiske metoder.

7. Oppsummering

Vi har sett at Åp 20:4-6 har forvoldt fortolkere adskillig hodebry opp gjennom historien, både når det gjelder uklarheter i teksten og dogmatiske implikasjoner. Det er en likevel en klar sammenheng mellom ulike fortolkninger og den maktpolitiske konteksten disse fortolkningene er blitt til i, der ulike tolkningsparadigmer passer til ulike perioder og situasjoner i kirkehistorien. Dette er et trekk som er tydelig helt fra de futuristiske fortolkningene hos kiliastene, som lengtet sterkt etter Jesu gjenkomst, via de kirkehistoriske fortolkninger som vi kjenner fra og med Augustin og gjennom det meste av middelalderen, og til reaksjonen på sammenblandingen av kirkelige forhold og verdslig makt kom i det tolvte århundret, som kom ved at den kirkehistoriske tilnærmingen da blir konkretisert av den opposisjonelle munken Joachim av Fiore.

I kjølvannet av Joachim kom så en gjenoppblomstring av futuristiske fortolkninger hos enda mer radikale fortolkere i tiden etterpå. Samtidig holder den etablerte kirken, både den romersk-katolske, og etterhvert også den lutherske, fast ved kirkehistoriske fortolkninger i den tyconiansk-augustinske tradisjonen. Ved innføringen av den historisk-kritiske metoden får vi deretter en vektlegning av en ny tidshistorisk tilnærming til skriftet.

Et gjennomgående trekk i denne tolkningshistorien er altså at den bokstavelige lesningen av Åp 20:4-6, der teksten leses som om den handler om et kommende fremtidig rike, har vært vanskelig å forholde seg til for den etablerte kirken helt siden kirkens allianse med keiser Konstantin den store i det fjerde århundret. Fururistiske tolkninger har gjennom hele denne perioden og helt frem til i dag vært et randfenomen. Den bokstavelige forståelsen av Åp 20:4-6 har hovedsakelig oppstått i krisetider og hos

kristne grupperinger som har stått i randsonen, langt fra det etablerte. Nedenfor i *Del II* skal vi drøfte nærmere årsaken til dette.

Del II

8. Syv eksegeter i det 20 århundret

Etter at vi nå har fått en oversikt over "tusenårsrikets" tolkningshistorie gjennom nesten to tusen år, er det nå på tide å gå nærmere inn på selve teksten i Åp 20:4-6. Dette skal vi først gjøre ved å se på ulike fortolkninger av teksten, vers for vers, i syv utvalgte kommentarverker som er utgitt i løpet av det tyvende århundret. Her er det snakk om vitenskapelige kommentarer og dette gjør at tolkningene får et noe annet preg enn hos de førvitenskapelige fortolkerne, selv om det også er klare forbindelseslinjer.

De syv kommentarverkene utgjør forhåpentligvis et nokså representativt utvalg av de ulike tolkningsposisjonene innenfor den omfattende kommentarlitteraturen som finnes til Johannes' åpenbaring, selv om hovedtyngden ligger på tyske eksegeter i den protestantiske fortolkningstradisjonen. Gjennomgangen munner så ut i en detaljert eksegese av teksten der ulike problemer i tekstavsnittet blir tatt opp til drøftelse på bakgrunn av kommentarene. Følgende kommentarverker blir referert:¹²⁸

¹²⁸ Dette er et utvalg som selvsagt ikke dekker hele forskningen det siste århundret. Noen vil nok kanskje savne kommentarer som: Swete, H.B. *The Apocalypse of John* (1908), Behm, J. *Die Offenbarung des Johannes* (1935), Wikenhauser, A. *Die Offenbarung des Johannes* (1959), Beasley-Murray, G.R. *The Book of Revelation* (1981), Caird, G.B. *A Commentary on the Revelation of St. John the Divine* (1966), Zahn, T. *Die Offenbarung des Johannes* (1924), Beckwith, I.T. *The Apocalypse of John* (1919) og Allo, E.B. *L'Apocalypse du Saint Jean* (1933). For en oppdatert fortegnelse over den viktigste kommentarlitteraturen, se Aune, D. *Revelation 1-5* (1997) ss. xxiix-xxix.

1. Wilhelm Bousset. *Die Offenbarung Johannis* (Meyers kritisch-exegetischer Kommentar über das neue Testament). Göttingen 1906.
2. Robert Henry Charles. *A Critical and Exegetical Commentary on the Revelation of St. John* (The International Critical Commentary). Edinburgh 1920.
3. Ernst Lohmeyer. *Die Offenbarung des Johannes* (Handbuch zum Neuen Testament 16). Tübingen 1926.
4. Wilhelm Hadorn. *Die Offenbarung des Johannes* (Theologischer Handkommentar zum Neuen Testament). Leipzig 1928.
5. Eduard Lohse. *Die Offenbarung des Johannes* (Das Neue Testament Deutsch 11). Göttingen 1966.
6. Heinrich Kraft. *Die Offenbarung des Johannes* (Handbuch zum Neuen Testament 16a). Tübingen 1974.
7. Jürgen Roloff. *Die Offenbarung des Johannes* (Zürcher Bibelkommentare NT 18). Zürich 1987.¹²⁹

¹²⁹ Denne kommentaren finnes også i engelsk oversettelse av John E. Alsup. *The Revelation of John*. (Continental Commentaries). Minneapolis 1993.

Alle kommentarene tilhører ulike kommentarserier som er beregnet til ulikt bruk og derfor varierer sterkt med hensyn til struktur, omfang og grundighet. De grundige vitenskapelige kommentarseriene som krever kunnskaper i gresk er representert ved: *Meyers kritisch-exegetischer Kommentar über das neue Testament*, og *The International Critical Commentary*, *Theologischer Handkommentar zum Neuen Testament*.

I en mellomstilling når det gjelder omfang og grundighet står *Handbuch zum Neuen Testament*. Dette er også en vitenskapelig kommentarserie som krever noe kjennskap til gresk, men denne serien består av relativt korte kommentarer.

Das Neue Testament Deutsch og *Zürcher Bibelkommentare* er serier som består av kommentarer som er noe mer populære i formen, men også disse er skrevet av kjente eksegeter. Det sier seg selv at redegjørelsen av de ulike eksegetenes fortolkninger av Åp 20:4-6 derfor vil variere sterkt i omfang, alt etter om det er en vitenskapelig kommentar eller en mer populær kommentar som behandles. For eksempel er Wilhelm Boussets langt grundigere i sin fortolkning av Åp 20:4-6 enn Eduard Lohse i sin fortolkning av samme avsnitt.¹³⁰

De oversatte bibelsitatene er hentet fra Det Norske Bibelselskaps reviderte oversettelse av 1930, med unntak av min egen oversettelse av Åp 20:4-6,

¹³⁰ Otto Böcher regner opp 500 titler i tilknytning til Johannes'-åpenbaringsforskningen i *Die Johannesapokalypse* (1975) ss. 123-154. En fyldig litteraturliste finnes også i Aune, D. *Revelation 1-5* (1997) ss. xxvii-xlv.

som ligger til grunn for tolkningen nedenfor. Fremstillingen er lagt opp slik at de syv eksegetenes utlegning av tekstavsnittet følger etter hverandre kronologisk, fra Wilhelm Bousset (1906) og frem til Jürgen Roloff (1987), med noen oppsummerende bemerkninger til slutt. Ved en kronologisk fremstilling kommer også den eksegetiske diskusjonen klarere frem, der nyere eksegeter henviser til tidligere eksegeter. Den greske teksten er tatt med hos de eksegetene som tar direkte utgangspunkt i denne, og denne vanskelig kan skilles fra fremstillingen.¹³¹ Bare unntaksvis er det referert til eksegetenes tyske og engelske oversettelser. Direkte sitater fra eksegetene er ikke oversatt fra engelsk og tysk.

¹³¹ Dette gjelder først og fremst kommentarene til Bousset og Charles.

Wilhelm Bousset. *Die Offenbarung Johannis* (1906)

Boussets kommentar som kom i annen utgave i 1906 blir sett på som en klassiker i den nytestamentlige forskningshistorien, og den er ennå ikke erstattet i den prestisjefylte Meyer-kommentarserien. I sin utlegning av Åpenbaringsboken behandler Bousset teksten i Åp 20:4-6 på halvannen side. Skriftet deles inn i seks hoveddeler (I-VI), med innledning, tillegg og avslutning.

Kapittel 20 utgjør for ham en enhetlig tekst, som han kaller *B. Vom ersten Gericht bis zum Endgericht. Kap. 20*. Dette kapitlet inngår i del VI. *Das Ende. Kap. 19:11-21:5*, og deles inn på følgende måte: 20:1-3. *Die Fesselung des Drachen*, 20:4-6. *Das tausendjährige Reich*, 20:7-10. *Gog und Magog. Die endgültige Fesselung des Drachen* og 20:11-14. *Das letzte grosse Gericht*.¹³²

(20:4) Καὶ εἶδον θρόνους καὶ ἐκάθισαν ἐπ' αὐτοὺς

Bousset mener at denne skildringen har sitt forbilde i Daniel 7:9,¹³³ og at det er snakk om en domstol, der gudsrikets borgere blir satt til å holde dom. Dette blir av Bousset bare fremlagt som en påstand uten nærmere

¹³² Bousset, W. *Die Offenbarung Johannis*. (1906) ss. 435-442.

¹³³ Daniel 7:9 i norsk oversettelse av 1930: «Mens jeg så på dette, blev det satt stoler frem, og en gammel av dager satte sig; hans klædebon var hvitt som sne, og håret på hans hode var som ren ull; hans trone var ildsluer, og hjulene på den var brennende ild.»

begrunnelse, men kan følge som en konsekvens av at skildringen i Daniel 7:9 settes opp som forbilde for tekstavsnittet.¹³⁴

I følge Bousset er spørsmålet som reiser seg da: Hvem er disse gudsrikets borgere som blir satt til å holde dom? Han diskuterer kort mulige svar på dette spørsmålet, og skriver at det, ut fra sammenhengen ikke kan være snakk om at det er martyrene som nevnes lenger nede i teksten som holder dom her i begynnelsen av avsnittet. Det er i følge ham mer sannsynlig at det er snakk om Kristus og englene, men spørsmålet blir stående ubesvart.¹³⁵

καὶ κρίμα ἐδόθη αὐτοῖς

Disse personene som altså ikke er navngitte, blir så satt som domsherrer, og det fremgår av sammenhengen at denne domstolens makt innleder «mellomriket».¹³⁶ Bousset går ikke nærmere inn på hva dette mellomriket innebærer, utover det som følger av den videre utlegningen av teksten.

καὶ τὰς ψυχὰς¹³⁷ τῶν πεπελεκισμένων διὰ τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦ θεοῦ καὶ οἵτινες οὐ προσεκύνησαν τὸ θηρίον οὐδὲ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ καὶ οὐκ ἔλαβον τὸ χάραγμα ἐπὶ τὸ μέτωπον καὶ ἐπὶ τὴν χεῖρα αὐτῶν. καὶ ἔζησαν καὶ ἐβασίλευσαν μετὰ τοῦ Χριστοῦ χίλια ἔτη.

¹³⁴ «Die Beisassen Gottes im Gericht». Bousset, W. *Die Offenbarung Johannis* (1906) s. 437.

¹³⁵ Samme sted. Heller ikke disse påstandene blir diskutert nærmere.

¹³⁶ Samme sted. «Ein partielles Gericht, welches das Zwischenreich einleitet...».

¹³⁷ Bousset skriver at det kan tilføyes et καὶ εἶδον foran τὰς ψυχὰς. Bousset, W. *Die Offenbarung Johannis* (1906) s. 437.

Bakgrunnen for dette tekstavsnittet er i følge Bousset, Daniel 7:18,27.¹³⁸
Han betoner her sterkt, at det er snakk om to ulike klasser av martyrer:

"Es werden scheinbar zwei Klassen von Märtyrern unterschieden: a) die, welche überhaupt um der christlichen Offenbarung willen das Martyrium auf sich genommen haben, b) die Märtyrer, die speziell in der Verforgung des Tieres standhaft geblieben sind."¹³⁹

De to «klassene» av martyrer er altså, for det første alle de som vil få del i den kristne åpenbaring og martyriet, og for det andre de som holdt standhaftig stand mot forfølgelsene fra *dyret* som vi kjenner fra kapittel 13. Bousset fortsetter med å bemerke at disse to «martyrklassene» sammen utgjør de som i følge Åp 6:11 skulle bli fulltallige.¹⁴⁰ Det er tydelig at det er snakk om at martyrerene, og at det *bare* er disse som har del i den første oppstandelsen og får del i kongeherredømmet og tusenårsrikets gleder, sier han.¹⁴¹ Bousset mener derfor at Apokalypsen klart oppfordrer til

¹³⁸ Daniel 7:18,27 i norsk oversettelse av 1930: «men den Høiestes hellige skal få riket og ha det i eie til evig tid, ja i evighetenes evighet», «Og riket og herredømmet og makten over rikene under hele himmelen skal gis til det folk som er den Høiestes hellige; dets rike skal være et evig rike, og alle makter skal tjene og lyde det.»

¹³⁹ Bousset, W. *Die Offenbarung Johannis* (1906) s. 437.

¹⁴⁰ Åp 6:11 i 1930 Oversettelsen: «Og det blev gitt hver av dem en lang hvit kjortel, og det blev sagt til dem at de ennu skulde slå sig til ro en liten stund, inntil tallet på deres medtjenere og deres brødre som herefter skulde slås ihjel likesom de selv, blev fullt.»

¹⁴¹ Bousset, W. *Die Offenbarung Johannis* (1906) s. 438: «Die Märtyrer, und nur die Märtyrer, erleben die erste Auferstehung und nehmen Teil an der Königsherrschaft und Freude des tausendjährigen Reiches.»

martyrium.¹⁴² Det tyder dermed på at Bousset tolker tusenårsriket dithen, at dette er ment å være en belønning for de som blir martyrer på grunn av sin kristne tro, selv om han ikke skriver dette eksplisitt.

οἱ λοιποὶ τῶν νεκρῶν οὐκ ἔζησαν ἄχρι τελεσθῆ τὰ χίλια ἔτη. αὕτη ἡ ἀνάστασις ἡ πρώτη.

Dette, sier Bousset, vil si alle øvrige døde, unntatt martyrene. Heller ikke de troende som døde en stille død blir foreløpig vekket til live. Den første oppstandelsen gjelder bare martyrene.¹⁴³

(20:6)

μακάριος καὶ ἅγιος ὁ ἔχων μέρος ἐν τῇ ἀναστάσει τῇ πρώτῃ· ἐπὶ τούτων ὁ δεύτερος θάνατος οὐκ ἔχει ἐξουσίαν, ἀλλ' ἔσονται ἱερεῖς τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ βασιλεύσουσιν μετ' αὐτοῦ [τὰ] χίλια ἔτη.

Bousset trekker her frem Jesaja 61:6¹⁴⁴ i gresk oversettelse som bakgrunn. Han skriver at de som har del i den første oppstandelsen kommer naturligvis ikke under den annen dødens makt,¹⁴⁵ men de skal herske med

¹⁴² Böcher, O. *Die Johannesapokalypse* (1980) s. 97.

¹⁴³ Samme sted.

¹⁴⁴ Jesaja 61:6 i 1930 oversettelsen: «Men I, I skal kalles Herrens prester, vår Guds tjenerer skal de kalle eder; folkenes gods skal dere ete, og deres herlighet skal gå over til eder.»

¹⁴⁵ Bousset, W. *Die Offenbarung Johannis* (1906) s. 438.

Kristus. Videre mener han at Kristus sannsynligvis av forfatteren av Apokalypsen er tenkt personlig nærværende på jorden.¹⁴⁶

Det er verdt å merke seg at Bousset dermed ikke nevner noen jødiske røtter til forestillingen om tusenårsriket. Han trekker ikke noen paralleller til messiasforventningen som vi kjenner fra omtrent samtidige jødiske kilder. Den sterke betoningen av at hovedinnholdet i teksten er viktigheten av det kristne martyriet, og martyrenes rolle, tyder derfor på at Bousset ikke anser tekstens jødiske bakgrunn som vesentlig for fortolkningen.¹⁴⁷ Han tolker utelukkende avsnittet som en kristen tekst, riktignok med henvisninger til det jødiske skriftet *Daniels bok*, men dette kan sees på bakgrunn av at gammeltestamentlige skriftene var av helt avgjørende betydning for de tidlige kristne. Dette er overraskende da Bousset ellers betoner sterkt den jødiske apokalyptikken som forutsetning for visjonene som er beskrevet i Johannes' åpenbaring. Han skriver blant annet følgende i boken *Die jüdische Apokalyptik, ihre religionsgeschichtliche Herkunft und ihre Bedeutung für das neue Testament* (1903):

"Die bekannteste und verbreiteste ist die Bestimmung der Dauer auf 6000 Jahre, die dann durch Hinzunahme eines Jahrtausend für das messianische Reich leicht auf die bedeutsame Zahl von 7000 gebracht werden konnte, eine Berechnung, die sich bereits im slavischen Henochbuch (Cap. 33) und bei den Rabbinen am Ende des ersten Jahrhunderts findet".¹⁴⁸

¹⁴⁶ Samme sted.

¹⁴⁷ Se Kretschmar, G. *Die Offenbarung des Johannes* (1985) ss. 69-70.

¹⁴⁸ Se Bousset, W. *Die Offenbarung Johannis*. (1906) ss. 1-19. Se også Bousset, W. *Die jüdische Apokalyptik, ihre religionsgeschichtliche Herkunft und ihre Bedeutung für das neue Testament* (1903) s. 19.

Den jødiske bakgrunnen til teksten i Åp 20:4-6 glimrer like fullt med sitt fravær i Boussets utlegning av teksten i *Die Offenbarung Johannis* fra 1906.

Robert Henry Charles. *The Revelation of St. John* (1920)

Charles' kommentar er også som en klassiker å regne, og fortsatt hyppig sitert i de vitenskapelige arbeidene som kommer ut.

Også Charles regner tekstavsnittet i Åp 20:4-6 som en enhet, som han behandler under overskriften *Vision of the glorified martyrs who reign with Christ for a thousand years*,¹⁴⁹ men det er i følge ham umulig å akseptere teksten slik den foreligger.¹⁵⁰ Charles forsøker derfor å rydde opp i de omtalte hendelsenes kronologiske rekkefølge, og dette gjør han ved å plassere versene 20:4-15 etter kapittel 21:9-22:2, 14-15 og 17, men før versene 21:5a, 4d, 5b, 1-4a.b.c., 22:3-5.¹⁵¹ Han skriver:

"This section follows naturally on the elaborate description of the Heavenly Jerusalem, which had come down from heaven to be the abode of Christ and the glorified martyrs. After this vision we have another vision of the glorified martyrs who alone had part in the first resurrection (xx. 4.6). Then, at the close of the Millennial Kingdom, Satan is loosed and leads Gog and Magog to the assault of the Beloved City, whereupon follows their destruction by fire from heaven, and Satan is cast into the lake of fire (7-10)."¹⁵²

Denne omstruktureringen innebærer naturligvis også at Charles samtidig legger sterke føringer for tolkningen av teksten. Charles' kronologiske

¹⁴⁹ Charles, R.H. *Revelation* Vol. II (1920) s. 182.

¹⁵⁰ Samme verk s. 145.

¹⁵¹ Samme verk ss. 144-154.

¹⁵² Samme verk s. 180.

opprydning og de følgene dette får for forståelsen av avsnittet i Åp 20:4-6 vil bli drøftet nærmere nedenfor.¹⁵³

(20:4) Charles begynner med å bemerke at dette versets konstruksjon er vanskelig. Han skriver, at konstruksjonen καὶ ἐκάθισαν ἐπ' αὐτοὺς καὶ κρίμα ἐδόθη αὐτοῖς, som er plassert mellom εἶδον og dens samsvarende akkusativform τὰς ψυχὰς, er vanskelig å forstå. Ikke bare er teksten irregulær, men den gir ingen egentlig mening slik den står, hevder han.¹⁵⁴

I likhet med Bousset bemerker også Charles, at det ikke blir gitt noe tilfredsstillende svar på spørsmålet om hvem som satte seg på tronene. Også han konkluderer med at slik teksten står kan det ikke være ment martyrene, da disse ikke blir referert til før ved ordene: τὰς ψυχὰς τῶν πεπελεκισμένων. Men i motsetning til Bousset, godtar ikke Charles teksten slik den foreligger i tekstavsnittet her. Det er her han forsøker å komme til rette med meningen ved å omstrukturere teksten. Ved å vise til andre tekstavsnitt, som Åp 3:21, der det står, at martyrene skulle dele trone med Kristus i, og Matt 19:28, Kristi løfte til apostlene.¹⁵⁵ Daniel 7:9, 22, 26, og 1 kor 6:2. Charles skriver:

"Thus owing both to the ungrammatical structure of the text and its unintelligibility it is not improbable that θρόνους καὶ ἐκάθισαν ἐπ' αὐτοὺς καὶ κρίμα ἐδόθη αὐτοῖς και was originally a marginal gloss based on Daniel, or rather that this passage has got displaced and should be restored after καὶ ἐπὶ τὴν χεῖρα αὐτῶν. By adopting the latter alternative, as the present editor has done, we restore sanity to the text by making it at

¹⁵³ Se samme verk ss. 144-154. Se kommentar til Charles' omorganisering av teksten i Mazzaferri, F.D. *The Genre of the Book of Revelation from a Source-critical Perspective* (1989) ss. 8-11.

¹⁵⁴ Charles, R.H. *Revelation Vol.II.* (1920) s. 182. («But not only is the construction irregular, but the sense is hopelessly uncertain from the standpoint of our author.»)

¹⁵⁵ Samme sted.

once grammatical and intelligible, and recovering the lost parallelism of the passage".¹⁵⁶

Teksten blir da slik:

Καὶ εἶδον τὰς ψυχὰς τῶν πεπελεκισμένων διὰ τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ
καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦ θεοῦ
καὶ οἵτινες οὐ προσεκύνησαν τὸ θηρίον
οὐδὲ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ
καὶ οὐκ ἔλαβον τὸ χάραγμα ἐπὶ τὸ μέτωπον
καὶ ἐπὶ τὴν χεῖρα αὐτῶν
Καὶ εἶδον θρόνους καὶ ἐκάθισαν ἐπ' αὐτοὺς
καὶ κρίμα ἐδόθη αὐτοῖς.¹⁵⁷

Teksten slik den er satt opp nå er, i følge Charles, langt mer meningsfull enn slik teksten foreligger i tekstutgavene. Teksten signaliserer nå at rollene er byttet om, slik at nå ligger makten hos de rettferdige, og ikke hos forfølgerne av de kristne, som tidligere.¹⁵⁸ τῶν πεπελεκισμένων henviser til romersk henrettelsesskikk.¹⁵⁹

διὰ τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦ θεοῦ καὶ οἵτινες οὐ προσεκύνησαν τὸ θηρίον οὐδὲ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ

¹⁵⁶ Samme sted.

¹⁵⁷ Samme verk s. 183.

¹⁵⁸ Samme sted.

¹⁵⁹ Samme verk ss. 183-186.

Her henspeiles det, i følge Charles, på martyrene, de som hadde vært trofaste inntil døden (se 13:5), og ikke tilbedt dyret og heller ikke dets bilde. Charles skriver, at de han kaller «the surviving faithful», ikke må sees på som en slags annenrangs trofaste. Han mener dette strider mot konteksten, og også tekstavsnittet i 13:15 og forutsetningene til kapitlene 14-19. οἵτινες er i følge Charles, muligens et tillegg satt inn av den som redigerte de siste kapitlene.¹⁶⁰

καὶ οὐκ ἔλαβον τὸ χάραγμα ἐπὶ τὸ μέτωπον καὶ ἐπὶ τὴν χεῖρα αὐτῶν

Her oversetter Charles med «and had not received the mark upon their forehead og upon their hand».¹⁶¹ Dette er i følge ham, de som ikke ville delta i keiserdyrkelsen.¹⁶²

Καὶ εἶδον θρόνους καὶ ἐκάθισαν ἐπ’ αὐτοὺς καὶ κρίμα ἐδόθη αὐτοῖς.

Dette oversetter han med: «And I saw thrones, and they seated themselves thereon, And judgement was given unto them».¹⁶³ Charles skriver at nå er rollene byttet om, slik at makten nå ligger i hendene på de rettferdige.¹⁶⁴

καὶ βασιλεύσουσιν μετ’ αὐτοῦ [τὰ] χίλια ἔτη.

Dette avsnittet havner til slutt i vers 20:4 etter Charles` reorganisering av verset. Når det gjelder fortolkningen av dette tekstavsnittet, viser han til

¹⁶⁰ Samme verk s. 183.

¹⁶¹ Samme verk s. 441.

¹⁶² Charles, R.H. *Revelation* Vol I. (1920) s. 361.

¹⁶³ Charles, R.H. *Revelation* Vol.II. (1920) s. 441.

¹⁶⁴ Samme verk s. 183.

forestillinger om et midlertidig messiansk rike i andre jødiske apokalypser, med fellestrekk med Johannes' åpenbaring. Forestillingen om *de tusen år*, er, i følge Charles, basert på en kombinasjon av Genesis 1:2, Salme 40:4 og 2.Petersbrev 3:8.

(20:5-6)¹⁶⁵ αὕτη ἡ ἀνάστασις ἡ πρώτη.

Dette tekstavsnittet plasserer Charles i fortsettelsen av καὶ βασιλεύσουσιν μετ' αὐτοῦ [τὰ] χίλια ἔτη. Charles presiserer i sin utlegning her at dette ikke må fortolkes i åndelig forstand, som at det skulle bety en død fra synd og en ny fødsel til rettferdighet, men forfatteren har ment at avsnittet skal forstås bokstavelig, slik det ble lest av kiliastene.¹⁶⁶

Videre er Charles på linje med Bousset i at bare martyrene har del i den første oppstandelsen, ved å møte martyrdøden har martyrene adgang til å ta del i tusenårsriket. De har ikke del i den annen død, men de skal være prester for Gud og Kristus.¹⁶⁷ Charles mener at den annen død blir de som ikke er trofaste til del.

[τὰ] χίλια ἔτη er i en viss forstand kjerneuttrykket i Åp 20:4-6, og når det gjelder varigheten av tusenårsriket beskriver Charles denne løsningen.

"From this it was concluded that as each day of creation stood for a world-day of a thousand years, so the history of the world would embrace a

¹⁶⁵ Samme sted: Vers 5: οἱ λοιποὶ τῶν νεκρῶν οὐκ ἔζησαν ἄχρι τελεσθῆ τὰ χίλια ἔτη.

Denne delen av teksten tar ikke Charles med i sin oversettelse.

¹⁶⁶ Samme verk s. 184. Se også oversettelsen s. 441.

¹⁶⁷ Samme verk s. 185-186.

world-week of seven thousand years, six thousand years till the final judgement and thousand years of blessedness and rest".¹⁶⁸

Vurderingen av Charles` eksegese av Åp 20:4-6 er helt avhengig av hvorvidt man godtar Charles` omstrukturering av teksten eller ikke. Denne omstruktureringen er han alene om. Det er vanskelig å tenke seg hvordan teksten er blitt slik den står i tekstutgavene hvis Charles` har rett. Men selv om vi ikke går god for Charles` utgave av teksten, kan vi likevel dra nytte av resultatene hans når det gjelder tekstens enkeltdeler.

¹⁶⁸ Samme verk s.184.

Ernst Lohmeyer. *Die Offenbarung des Johannes* (1926)

Den tredje eksegeten vi skal ta for oss, Ernst Lohmeyer, deler inn Johannes' åpenbaring på en påfallende elegant måte. Først deler han skriftet inn i syv hoveddeler A-G, hvor del D, som han kaller *Der apokalyptische Teil 4:1-21:4*, igjen er delt inn i syv deler betegnet med romertallene I-VII. Disse delene deler han igjen inn i syv visjoner.

Åp 20:4-6 blir plassert som fjerde visjon, kalt *Das tausendjährige Reich 20:4-6*, av syv visjoner, i den syvende og siste delen av D.¹⁶⁹ Lohmeyers strengt elegante inndeling impliserer at han ser på Johannes' åpenbaring som et svært velkomponert helhetlig litterært verk, noe som igjen gjenspeiler seg i fortolkningen av boken.¹⁷⁰

Lohmeyers analyse av teksten er mye knappere enn den hos Bousset og Charles. I *Die Offenbarung des Johannes* fra 1926 blir avsnittet i Åp 20:4-6 behandlet på omlag en side. Den knappe fremstillingen gjør at Lohmeyer i liten grad diskuterer ulike syn på problemer i teksten, men hovedsakelig refererer sine egne forskningsresultater.

Hele kommentaren er preget av Lohmeyers interesse for tekstenes rytmiske oppbygning, og dette gjelder også for Åp 20:4-6, der han begynner med å bemerke at versene 4-6 består av fem trelinjede strofer. Han fortsetter med å skrive at innholdet er inspirert av tekster fra gammeltestamentlige og apokryfiske skrifter, og nevner 4. *Esra* 7:28 (III 5.3), *Salme* 72, 90, og *Jubileerboken* 14, men hevder at skildringen av en gyllen tidsalder i

¹⁶⁹ Lohmeyer, E. *Die Offenbarung des Johannes* (1926) ss. 1-2.

¹⁷⁰ Lohmeyer stiller seg samtidig også lagelig til for de som vil kritisere ham for å ha påført skriftet denne elegante inndelingen, og indirekte tilpasset teksten til inndelingen og ikke omvendt.

Johannes' åpenbaring med vilje er gjort knapp til forskjell fra for eksempel *Baruchs apokalypse*.¹⁷¹

Viktigst for forfatteren i Åp 20:4-6, i følge Lohmeyer, er å legge vekt på parenesemotivet, for deretter å konsentrere seg om at det er Gud alene som er den det tilkommer å dømme og gjenopprette rettferdighet for martyrene. Rettferdigheten blir gjenopprettet av Gud i dommen som skildres i teksten, og derfor er det heller ikke nevnt noen anklager i teksten.¹⁷² Lohmeyer skriver med henvisning til Daniel 7:22 og 1.Korinterbrev 6:31:

"Was den Seher zu ihrer Einschaltung veranlasst hat, ist einmal das Motiv der Paränese, das denn auch in 6 in unmittelbarer Prophetie durchbricht, sodann der Gedanke vom Weltrichtertum der Gläubigen (Dan 7.22 I Cor 6.31). Da der Gedanke des Gerichtes in den des Totengerichtes überführt worden ist, das Gott allein zusteht (s. zu 11 ff.), so ist die Vorstellung, dass die Gläubigen Richter seien, bis zu einem gewissen Grade widersprechend".¹⁷³

(20:4) Vers 4 åpner med at tronen blir sett, og videre kommer beskrivelsen av at dommeren setter seg på den. I likhet med Bousset og Charles trekker også Lohmeyer frem Daniel 7:9, i gresk oversettelse, som forbilde for scenen.¹⁷⁴

Lohmeyer identifiserer de som satte seg på tronen med martyrene. πεπελεκισμένων, av πελεκυς, det vil si de som blitt henrettet med en bred stridsøks. Disse martyrene er det messianske rikes dommere, konger og prester, de har altså de samme tre funksjonene som Kristus har, sier

¹⁷¹ Lohmeyer, E. *Die Offenbarung des Johannes*. (1926) s. 158.

¹⁷² Samme sted.

¹⁷³ Samme sted.

¹⁷⁴ Samme verk s. 159.

Lohmeyer. Også han betoner at det er viktig for forfatteren av Åpenbaringsboken å fremheve at de som er standhaftige i martyriet blir belønnet. Han skriver, at denne tradisjonelle forestillingen finnes blant annet også i Daniel 7:12, Salme 17:50, Sib. 3:371, 1.Tessalonikerbrev 4:17, og 1.Korinterbrev 15:51.¹⁷⁵

(20:5-6) Versene 5-6 skal også, i følge Lohmeyer, forstås som profetiske pareneser. Forestillingen om den første oppstandelsen er forbundet med forestillingen om den annen død.¹⁷⁶ Han henviser her til Johannesevangeliet 5:29.¹⁷⁷

Når det gjelder visjonen om det messianske riket, mener Lohmeyer at dette riket ikke skal forstås konkret som et fremtidig rike. Han skriver:

"Alles nähere bleibt in dieser Vision dunkel, wo das Reich sei, usw.; nur dass es ist, ist wichtig und einziges Motiv des Glaubens und der Paränese".¹⁷⁸

Domstanken og tanken om at når urett blir begått, skal uretten gjengjeldes av Gud og rettferdigheten gjenopprettet, synes å være grunnideen i Lohmeyers fortolkning av Åp 20:4-6. Lohmeyer er ikke opptatt av at dette skal knyttes til visse hendelser i tid. Han mener, at hendelsene tekstavsnittet i Åp 20:4-6 omhandler, ikke skal forstås konkret, men at forfatteren av Apokalypsen snarere ser på hendelsene som uttrykk for et allmenngyldig prinsipp, som omhandler Guds rettferdige dom over de urettferdige.

¹⁷⁵ Samme sted.

¹⁷⁶ Samme sted.

¹⁷⁷ Joh 5:29 i norsk oversettelse av 1930: « og de skal gå ut, de som har gjort godt, til livets oppstandelse, de som har gjort ondt, til dommens oppstandelse.»

¹⁷⁸ Lohmeyer, E. *Die Offenbarung des Johannes*. (1926) s. 159.

Wilhelm Hadorn. *Die Offenbarung des Johannes* (1928)

Hadorn deler, i likhet med Lohmeyer, skriftet inn i syv visjoner: *A. Das erste Gesicht* - *G. Das siebente Gesicht*, i tillegg kommer *Vorwort* (1:1-3), *Prolog* (1:4-8), og *Schlusswort* (22:6-21). Men hos ham er avgrensningen av de syv visjonene en noe annen enn den hos Lohmeyer. Åp 20:4-6 er plassert som et eget avsnitt under *G. Das siebente Gesicht. Die Hochzeit des Lammes, 19,11-22,5*, under overskriften *Das tausendjährige Reich*.¹⁷⁹

(20:4) Hadorn begynner med å bemerke at seeren i dette verset vender oppmerksomheten til ofrene for forfølgelsene. Disse er det som får del i den første oppstandelsen, og skal herske sammen med Kristus. I følge Hadorn er det «die Seelen der Enthaupteten und der Standhaften» som samler seg foran tronene.¹⁸⁰ Subjektet til ἐκάθισαν blir ikke angitt. Det er derfor uklart hvem som satte seg/ble satt på tronene, men han angir Matteus 19:28 som en mulig parallell, og at det er de som er oppvekket som setter seg på tronen og holder rettergang.¹⁸¹ Også Hadorn mener vers i Daniel (7:9,22,26f) danner bakgrunn for Åp 20:4. Han skriver:

"In Dan 7,22 wird durch die Rechtsprechung des Alten das Volk der Heiligen in den Besitz der Macht und des Reiches eingesetzt. So wird auch unsre Stelle verstanden werden müssen, gleich viel ob bestimmte, nicht näher genannte Gerichtsherren die Throne einnehmen, oder ob es die Auferstandenen sind".¹⁸²

Hadorn fortsetter med å bemerke, at κρίμα ἐδόθη αὐτοῖς kan bety to ting: Det kan bety at domstolen blir åsted for en rehabilitering av de som var

¹⁷⁹ Hadorn, W. *Die Offenbarung des Johannes* (1928) ss. VII-IX.

¹⁸⁰ Samme verk s. 195.

¹⁸¹ Samme sted.

¹⁸² Samme verk s. 195-196.

blitt skjendet, eller det kan bety en domstol der deres fiender dømmes. Hadorn regner den andre fortolkningen som den mest sannsynlige, og at βασιλεια betegner det at martyrene og de standhaftige skal regjere med Kristus og delta i domsavsigelsen.¹⁸³ Hadorn mener at καὶ οἵτινες οὐ προσεκύνησαν innebærer at alle de standhaftige, ikke bare martyrene har del i den såkalte første oppstandelsen. Dette blir ikke begrunnet nærmere.¹⁸⁴

(20:5) Hadorn er svært kortfattet når det gjelder tolkningen av vers 5. I følge ham, blir det her tilføyet at de øvrige døde ennå ikke blir levende, men må vente på til de tusen årene er ferdige. Hadorn bemerker deretter, at hendelsen i vers fire her uttrykkelig blir betegnet som den første oppstandelsen.¹⁸⁵

(20:6) Hadorn skriver videre at de som har del i den første oppstandelsen er i sannhet salige og hellige, ikke gjennom kirkens kanonisering, men gjennom oppstandelsen, og følgelig ved Guds anerkjennelse. De er også oppstått fra «den annen død», som uttrykker den evige, endegyldige død.¹⁸⁶ Ved dette er, i følge Hadorn, det prestelige kongedømme blitt en realitet.

Etter denne vers for vers gjennomgangen av teksten tar Hadorn med et ekskurs for å utdype det teksten handler om, *Exkurs 14. Das Millennium*.¹⁸⁷

I ekskurset viser Hadorn til den jødiske forestillingen om at en dag er som tusen år, og at tusenårsriket kommer som en Sabbath etter de seks tusen

¹⁸³ Samme verk s. 196. Han lander dermed på den motsatte løsningen enn den vi finner hos Roloff i hans kommentar.

¹⁸⁴ Hadorn, W. *Die Offenbarung des Johannes* (1928) s. 196.

¹⁸⁵ Samme sted.

¹⁸⁶ Samme sted.

¹⁸⁷ Samme verk ss. 196-197.

årene. Som bakgrunn for denne forestillingen henviser Hadorn til omtrent samtidige jødiske skrifter som *Henokboken*, *Baruchs Apokalypse*, og i særdeleshet til *4 Ezra 7*. Hadorn skriver:

"Ganz klar und deutlich wird die Idee des Zwischenreiches nur in IV Esr ausgesprochen und durchgeführt, während sie an den anderen Stellen recht verschwommen ist und kaum zur Geltung kommt. Vollends in Bar ap ist sie beinahe nur ein verirrter und irgendwo abgesprungen Fremdkörper, mehr eine Verzerrung als eine Ahnung der Wahrheit. 40,3 ff redet Bar ap von der Fesselung der letzten Regenten und von der darauffolgenden Herrschaft des Messias, «bis die dem Verderben geweihte Erde zu Ende kommt und bis die obengenannten Zeiten sich vollenden». Nach IV Esr 7 wird der Messias nach Verlauf der 400 Jahre sterben und «mit ihm alle Menschen», und die Welt wird sich zum Schweigen der Urzeit wandeln. Nach 7 Tagen wird der schlafende Äon wieder erwachen, und der Höchste zum Gericht erscheinen, um den einen Seligkeit und Erquickung, den anderen Feuer und Pein erteilen".

I dette avsnittet går det frem at Hadorn er godt kjent med paralleller til avsnittet i Åp 20:4-6 i omtrent samtidige jødiske apokalyptiske skrifter. Denne bakgrunnen er for Hadorn helt avgjørende for forståelsen av tekstavsnittet.

Eduard Lohse. *Die Offenbarung des Johannes* (1966).

I Eduard Lohses etthundre og tyvesiders kommentar følges teksten slik den foreligger i tekstutgavene, og også her deles skriftet inn i syv deler, med kapittel 1 og 22:6-21 holdt utenfor.¹⁸⁸ Åp 20:4-6 er plassert under overskriften: *Das tausendjährige Reich und das Gericht über den Satan 20:1-10*, som andre delavsnitt under den siste av de syv delene, kalt *Das Kommen Christi und die Vollendung 19,11-22,5*. Versene 4-6 behandles samlet som en enhet.

Eduard Lohses bruker bare i underkant av en halv side på sin utlegning av Åp 20:4-6. I tillegg har han et ekskurs kalt *Die Erwartung des Tausendjährigen Reiches*.¹⁸⁹ På grunn av den kortfattede eksegesen får ikke Lohse plass til å diskutere ulike løsninger på problemer i særlig grad, men må nøye seg med å referere til egne forskningsresultater i sin gjennomgang av tekstavsnittet.

(20:4-6) Lohse skriver at dette tekstavsnittet begynner med at «die Seligen mit Christus» får domsembete i tusen år, og de får i oppgave å være prester og konger i tusenårsriket.¹⁹⁰ Også han knytter teksten an til *Daniel 7:22-27*, og sier, at troner blir stilt opp, der rettsforsamlingen finner plassene sine, men hvem dommeren er blir det ikke sagt noe om. Det er også uklart hvem som skal dømmes. Lohse gir seg ikke inn på å diskutere mulige løsninger på hvem dommeren er, hvem som dømmes, og i tilfelle hvorfor. Han nøyer seg med å bemerke, at skildringen av den endelige dommen kommer først senere, i avsnittet 20:11-15.¹⁹¹

¹⁸⁸ Lohse, E. *Die Offenbarung des Johannes* (1966) ss. 8-9.

¹⁸⁹ Samme verk ss. 100-102.

¹⁹⁰ Samme verk s. 100.

¹⁹¹ Samme sted.

I følge Lohse er det de trofaste, de som ikke har mottatt *dyrets merke* (13:15-16), som blir vekket til live, og skal herske sammen med Kristus.¹⁹² De alene skal få del i den første oppstandelsen, alle andre forblir døde. Saligprisningen gjelder disse som har del i den første oppstandelsen, og over dem har den annen død, som er evig og ugjenkallelig, ingen makt.¹⁹³

Det er verdt å merke seg at selv om Lohse ikke snakker om martyrium og martyrer i sin utleggelse av Åp 20:4-6 er han likevel stort sett på linje med Wilhelm Boussets tolkning i dennes kommentar. Lohse er riktignok enda mer tilbakeholden når det gjelder å angi hva som skjer ved domstolen, og hvem som er involvert, men også i Lohse tolker dithen at den første oppstandelsen er eksklusiv.

I ekskurset *Die Erwartung des Tausendjährigen Reiches* skriver Lohse at forventningen om tusenårsriket ikke finnes bare innen *Det nye testamente*,¹⁹⁴ men fremfor alt er forestillingen om et messiansk *mellomrike* i forkant av det kommende gudsrike, kjent fra de jødiske apokalyptiske skriftene i ulike utforminger.¹⁹⁵ Lohse skriver videre at finnes to ulike former for eskatologiske håp, som er forbundet med hverandre. I den eldste forestillingen forventes det at en messiansk konge skal fremstå i endetiden og gjenopprette kong Davids Israel, og i den andre forestillingen, den apokalyptiske, der menneskesønnen skal vise seg, og de døde skal oppstå, og trå frem for dennes domstol. Lohse angir da videre at tekstavsnittet i Åp 20:4-6 er et resultat av et kompromiss mellom disse to ulike eskatologiske forestillingene.¹⁹⁶

¹⁹² Samme sted. Lohse henviser her til: 1.Kor 6:2-3, Matteus 19:28, og Lukas 22:30.

¹⁹³ Samme sted.

¹⁹⁴ Samme sted. Lohse henviser her til 1. Kor 15:23-28.

¹⁹⁵ Samme verk ss. 100-101.

¹⁹⁶ Samme verk s. 101.

Heinrich Kraft. *Die Offenbarung des Johannes* (1974).

Lohmeyers erstatter i serien *Handbuch zum Neuen Testament*, Heinrich Kraft, følger også Åpenbaringsbokens tekst slik den foreligger når han lager sin inndeling av skriftet, men uten å finne igjen Lohmeyers elegante syvdelinger i skriftet.¹⁹⁷ Kraft bruker overskriften *Kap. 19,11-22,21: Ergänzungen*, på bolken som inneholder Åp 20:4-6, og angir dermed, at dette tekstavsnittet er et supplement. Vi skal ikke her gå nærmere inn på Krafts teorier vedrørende skriftets tilblivelseshistorie, men bare konstatere at han regner den siste delen av skriftet for å være et senere tillegg. Kraft tar også med versene 20:1-3 under overskriften *Das tausendjährige Reich*.¹⁹⁸

(20:4) Kraft bruker halvannen side på sin analyse av Åp 20:4-6 i sin kommentar.¹⁹⁹ Den kortfattede formen gjør at også han stort sett bare refererer sitt eget syn i tilknytning til forskningsresultatene, og i liten grad diskuterer ulike syn på problemene i teksten.

Også Kraft begynner med å bemerke at eksegesen av vers 4 er vanskelig, av den grunn at det ikke blir sagt hvem det er som satte seg på tronen. Han tar kort opp diskusjonen som er blitt ført angående dette, og sier at denne mangelen *kan* ha å gjøre med en omflytting av verset, men at det er lite trolig, siden verset er avhengig av Daniel 7:9,22,26f i gresk oversettelse.²⁰⁰ Med henvisning til Matteus 19:28ff, skriver Kraft, at det muligens kan være ment apostlene med de som satte seg på tronen. Det spørsmålet som reiser seg da er: Hva slags domstol er det snakk om, da det ikke er nevnt

¹⁹⁷ Kraft, H. *Die Offenbarung des Johannes* (1974) ss. 5-6.

¹⁹⁸ Samme verk ss. 253-254.

¹⁹⁹ Samme verk s. 256.

²⁰⁰ Daniel 7:9 i norsk oversettelse av 1930: «Mens jeg så på dette, blev det satt stoler frem, og en gammel av dager satte sig; hans klædebon var hvitt som sne, og håret på hans hode var som ren ull; hans trone var ildsluer, og hjulene på den var brennende ild.»

noen anklager i teksten? Kraft svarer på dette spørsmålet ved å henwise til at forbildet her er gammeltestamentlig rettergang, men at her er myndigheten lagt i hendene på de som har del i Kristi kongedømme. Dette blir fremsatt som en påstand, uten nærmere redegjørelse.

Han skriver videre, at selv om $\pi\epsilon\lambda\epsilon\kappa\iota\zeta\omega$ bare betegner de som er blitt halshugget, muligens etter romersk henrettelsesskikk, så viser fortsettelsen i verset at forfatteren her har ment alle martyrene. I følge Kraft er $\delta\iota\grave{\alpha}\ \tau\eta\nu\ \mu\alpha\rho\tau\upsilon\rho\acute{\iota}\alpha\nu\ \text{'}\text{I}\eta\sigma\upsilon\upsilon$ i Åpenbaringsboken en festpreget talemåte.²⁰¹ Det er i følge ham umulig at det er snakk om en skjelning mellom ulike «klasser» av martyrer og bekjennere.²⁰² Dette blir ikke begrunnet nærmere. Kraft er altså på dette punktet på direkte kollisjonskurs med Bousset, som jo hevder at det er snakk om to ulike klasser martyrer.²⁰³

Når det gjelder de dødes oppstandelse, sier Kraft, med henvisning til ulike avsnitt i Det gamle testamente (Salme 19:9, 49:16, 73:23-28, Job 19:25), at dette er en jødisk forestilling med lang utviklingstid. Ved siden av denne forestillingen står troen på en individuell frelse og en overbevisning om en vekkelse blant israelsfolket, med henvisning til Jesaja 26:19, Esekiel 37:1-14 og Daniel 12:2. Teksten i Åp 20:4 må forstås på bakgrunn av disse avsnittene i Det gamle testamente, sier han.²⁰⁴

(20:5) Som bakgrunn for dette verset setter Kraft opp Daniel 12:2.²⁰⁵ Kraft hevder, at det ved å gjøre et sideblikk til gamle og nye forklaringsforsøk

²⁰¹ Kraft, H. *Die Offenbarung des Johannes* (1974) s. 257.

²⁰² Samme sted.

²⁰³ Bousset, W. *Die Offenbarung Johannis* (1906) s. 438.

²⁰⁴ Kraft, H. *Die Offenbarung des Johannes* (1974) s. 257. Kraft viser her til Jesaja 26:19 i gresk oversettelse.

²⁰⁵ Daniel 12:2 i norsk oversettelse av 1930: «Og de mange som sover i jordens muld, skal våkne op, somme til evig liv og somme til skam og evig avsky.»

vedrørende en legemlig oppstandelse i denne verden, er denne vanskelig å forestille seg, eller dogmatisk umulig. Det må, i følge ham, forutsettes at forfatteren her mener den endegyldige oppstandelsen som skjer en gang for alle. Kraft sier, at i den grad man kjente til dogmatiske vanskeligheter, lar en annen fortolkning her seg vanskelig forene med oppfatningen av at martyrene umiddelbart går til Gud.²⁰⁶ Han avviser altså dermed at forfatteren har hatt en forestilling om et slags «mellomrike», et tusenårsrike i forkant av historiens slutt.

(20:6) Denne saligprisningen skulle, i følge Kraft, egentlig lyde μακάριος ὁ ἅγιος ὁ ἔχων μέρος κτλ. Av og til blir Jubileerboken 2:23 nevnt som parallellsted, men gyldigheten av dette avvises bestemt av Kraft, men han anviser, i likhet med Bousset, Jesaia 61:6, som bakgrunn for prestedømmet av de hellige.

²⁰⁶ Kraft, H. *Die Offenbarung des Johannes* (1974) s. 257.

Jürgen Roloff. *Die Offenbarung des Johannes* (1987)

Roloffs kommentar er den nyeste tyske kommentarverket vi skal ta for oss her. Roloff deler skriftet inn i fire hoveddeler: *A. Sendschreibenteil: Die Weisung für die sieben Gemeinden*, *B. Erste Visionenreihe: Jesus Christus-der Herr über die Geschicthe*, *C: Zweite Visionenreihe: Das Endgeschehen als Kampf Gottes mit seinem Widersacher*, og *D. Abschlussvisionen: Die Vollendung des Geschichtsplanes Gottes*. I tillegg har han en rekke underpunkter og ekskurs. Avsnittet i Åp 20:4-6, tas med under hoveddel D, som en del av *Das tausendjährige Reich und die Vernichtung des Satans (20:1-10)*.²⁰⁷

Roloff setter i et eget ekskurs kalt *Das tausendjährige Reich*, Åp 20:4-6 i sammenheng med det han anser som det avgjørende motivet i Johannes' åpenbaring. Det vil si kampen for å befri verden for Gud, og ødeleggelsen av Satan i dragens bilde,²⁰⁸ Roloff sier at Åp 20:4-6 handler om perioden mellom Satan blir bundet for tusen år, som det fortelles om i versene 1-3, og det endelige oppgjøret med Satan, som er omtalt i versene 7-10, og at denne inndelingen skaper rom for en scene nummer to, der det fortelles om et tusenårsrike, med Kristus som hersker.²⁰⁹

Etter denne innledningen gir Roloff en kort innføring i hvordan tusenårsriket er blitt forstått tidligere i kirkehistorien, og bakgrunnen for læren om et «interimkonedømme» i jødiske skrifter. Han hevder, i likhet med Lohse, at vi her er stilt ovenfor to ulike fortolkningstradisjoner når det gjelder endetiden.²¹⁰ Den første som han kaller «Die ältere Davidsmessiastradition», som venter på en frelserkonge av Davids ætt, som vil oppfylle løftene for Israel, ødelegge alle Israels fiender, og etablere

²⁰⁷ Roloff, J. *Die Offenbarung des Johannes* (1987) ss. 5-6.

²⁰⁸ Samme verk ss. 189-192.

²⁰⁹ Samme sted.

²¹⁰ Samme sted.

et fredsrrike med Jerusalem som sentrum. Den andre tradisjonen er formet av apokalyptisk tankegods, og venter på at nåtiden skal bryte sammen, og en ny tid skal stige frem, og at overgangen til den nye tiden blir markert ved en messiansk, menneskesønndommers komme. En skikkelse som vil oppvekke de døde og stille disse fremfor Guds trone.²¹¹

Ved denne tilnærmingen trekker Roloff Åp 20:4-6 inn i sentrum av konflikten mellom det jødiske og det nye strengt kristne tankegodset. En konflikt vi kjenner både fra *Acta* og de paulinske brevene. Resultatet av at det var to konkurrerende fortolkningstradisjoner, fortsetter Roloff, ble et kompromiss, der et messiansk «tusenårsrike» innleder verdens nyskapsel.²¹² Dette er den millenaristiske fortolkningen vi kjenner blant annet fra kiliastene i det andre og tredje århundret.

Roloff stiller følgende sentrale spørsmål i tilknytning til hypotesen om at tekstavsnittet reflekterer en sammensmelting mellom to ulike fortolkningstradisjoner når det gjelder endetiden:²¹³

"Was aber veranlasste die Apk., die sich sonst von aller jüdisch-nationalen Hoffnung gelöst hat, zur Übernahme dieser Vorstellung"?

Svaret på dette spørsmålet finner Roloff i Johannes' forståelse av forholdet mellom Gud og verden. For Johannes er Gud den allmektige skaperen, og historiens mål er å gjenopprette Guds herredømme over alle ting, derfor kan ikke frelsen bare være åndelig, eller bare utenomverdslig, men den må også være knyttet til verden, for Gud er herre over historien, sier Roloff.

²¹¹ Samme verk s. 190.

²¹² Samme sted.

Roloff mener altså, at forfatteren griper til jødisk tankegods for å distansere seg fra gnostiske forestillinger. Et spørsmål som reiser seg da, sier han, er: Klarer forfatteren å gi uttrykk for en spesifikk kristen eskatologi i balansen mellom jødisk og gnostisk tankegods, eller er teksten fortsatt uttrykk for den jødiske forventningen om et kommende messiansk kongedømme?

I likhet med Kraft, regner også Roloff med at den oppstandelsen det er snakk om i vers 5, er endelig, slik at de utvalgte umiddelbart går inn i Guds fremtidige nyskapte verden, og at tidsangivelsen «tusen år», ikke skal sees på som en spesifikk angitt tidsperiode. Det er, slik som de andre tallene i Apokalypsen, snakk om et symbolsk tall. I en lignende forklaring som den hos Charles,²¹⁴ trekker han her frem Genesis 1:31; 2:1-3 og Salme 90:4, og skriver:

"Ihr liegt die Vorstellung der Weltenwoche von 7 x 1000 Jahren zugrunde. Der gegenwärtige Äon (6 x 1000 Jahre) wird von dem siebten Tag, der eine tausendjährige Sabbathruhe darstellt, abgeschlossen (vgl. Sl. Hen. 33,1ff)".²¹⁵

Roloff bemerker også, at tanken om den messianske tidsperioden også i *Barnabasbrevet* 15:4,8 blir sammenlignet med den syvende dagen.²¹⁶ Etter den relativt grundige innføringen i bakgrunnen for tekstavsnittet kommenterer Roloff avsnittet vers for vers:

²¹³ Samme verk s. 191.

²¹⁴ Se Charles, R.H. *The Revelation of St. John*. Vol. II (1920) s. 184.

²¹⁵ Roloff, J. *Die Offenbarung des Johannes* (1987) ss. 193-194.

²¹⁶ Samme sted.

(20:4) Roloff oversetter her med: «Und ich sah Throne, und denen, die sich darauf setzten, wurde ihr Recht verschafft», med henvisning til Daniel 7:22. Meningen blir dermed en ganske annen enn hvis teksten blir oversatt med: «und ihnen wurde richterliche Vollmacht gegeben», selv om dette, i følge Roloff, også er en mulig oversettelse rent grammatisk.²¹⁷ I følge Roloff er det som skjer i avsnittet, ikke at forfølgerne blir dømt, men at de rettferdige får gjenopprettet sin verdighet og ære. Til denne gruppen hører martyrene, og alle de som stod i mot kravet om keiserkultus. Roloff er altså her uenig med de andre eksegetene vi tatt for oss i forståelsen av hva som skjer ved domstolen i vers 4. Hos de andre eksegetene er det forfølgerne som dømmes. Roloff skriver:²¹⁸

"Die Throne sind also Herrscherthronen; mit anderen Worten: hier wird das als erfüllt geschaut, was in 3,21 den Überwindern verheissen worden war. Die Menschen, die sich in der endzeitlichen Auseinandersetzung bewährt und den feindseligen Mächten widerstanden haben, übernehmen jetzt gemeinsam mit Christus die Herrschaft".

(20:5): Roloff er svært kortfattet i behandlingen av dette verset. Det eneste han bemerker er, at den oppstandelsen vi får høre om i vers 4, *den første oppstandelsen*, er den oppstandelsen som kommer forut for rehabiliteringen av de forfulgte, som vi hører om i vers 4. Denne oppstandelsen må, sier han, ikke blandes sammen med hendelsen vi hører om i versene 12-15, som inkluderer også de som forblir utenfor samfunnet av de frelste. Betegnelsen *den andre oppstandelsen* blir ikke anvendt på denne hendelsen.²¹⁹

²¹⁷ Samme verk s. 193.

²¹⁸ Samme sted.

²¹⁹ Samme sted.

I følge Roloff er det altså bare snakk om en oppstandelse, men at de forfulgte som omtales i vers 4 blir vekket opp i forkant av de andre, for å rehabiliteres. Deretter følger hendelsen i vers 12-15, der alle de andre døde blir vekket opp og stilt for Guds dom.

(20:6): I vers 6 henvender forfatteren seg, i følge Roloff, direkte til leserene, og sier at de som er trofaste, ikke trenger å frykte *den annen død*, men de vil få presters rettigheter og høre med til Guds og Kristi frelsesrike.²²⁰

²²⁰ Samme sted.

9. Johannes' åpenbaring 20:4-6 fortolket

Et interessant spørsmål den som skal tolke tekster må ta stilling til er hvilke kilder forfatteren har benyttet seg av ved avfattelsen av teksten. I den sammenhengen er det verdt å merke seg at alle de syv eksegetene vi har tatt for oss ovenfor stiller opp deler av *Daniels bok* kapittel syv som bakgrunnstekst for vår tekst, med versene 9 og 22 som de viktigste.²²¹ I Daniel 7:9,22 får vi høre om en liknende visjon som den i Åp 20:4. Det er svært sannsynlig at forfatteren av Johannes' åpenbaring har hatt disse tekstene i tankene når han skrev vårt tekstavsnitt, og at han omtolker dette i lys av den nye kristustroen. I eksegesen nedenfor skal jeg komme litt nærmere inn på hva dette har å si for tolkningen av Åp 20:4-6.

Tekstkritisk gjennomgang av Åp 20:4-6

Johannes' åpenbaring er den boken i *Det nye testamente* som er svakest bevitnet, men det finnes likevel over tre hundre greske manuskripter.²²² Det er ikke mange tekstkritiske problemer i Åp 20:4-6 som har betydning for eksegesen, men det kan likevel være verdt å se kort på de viktigste problemene med utgangspunkt i *Novum Testamentum Graece*,²²³ *The Greek New Testament*,²²⁴ og *A textual commentary on The Greek New Testament*.²²⁵

²²¹ Bousset har Daniel 7:9,18,27, Charles har Daniel 7:9,22,26, Lohmeyer har Daniel 7:9,12,22, Hadorn og Kraft har Daniel 7:9,22,26f, Roloff har Daniel 7:22.

²²² Black, D.A. *New Testament Criticism. A concise guide* (1994) s.18.

²²³ Nestle Aland. *Novum Testamentum Graece*. 27. Revidierte Auflage (1993).

²²⁴ *The Greek New Testament*, Fourth Revised Edition, redigert av Aland, Aland, Karavidopoulos, Martini og Metzger. (1993). En grundig gjennomgang av det tekstkritiske materialet for Johannes' åpenbaring finnes i Aune, D. *Revelation 1-5* (1997) ss. cxxxiv-clx.

²²⁵ Metzger, B.M. *A textual commentary on The Greek New Testament*, Second Edition. Stuttgart 1994.

I vers 4 har noen få sene manuskripter εἶδον foran τὰς ψυχὰς, men vi kan gå ut fra at dette er et sekundært tillegg som har kommet til for å slå fast en lesning som er underforstått i teksten.²²⁶

I vers 6 er det sterk tvil om τὰ skal stå foran χίλια i versets nest siste ord. Problemet går på om det heter τὰ χίλια, nominativ neutrum pluralis med bestemt artikkel, eller om den bestemte artikkelen τὰ skal utelates. Den eksterne bevitnelsen for at τὰ skal være med er omtrent like stor med den eksterne bevitnelsen for å utelate τὰ. Manuskriptene **ℵ**, 046, samt omtrent tretti minuskler har med τὰ, mens i manuskriptene A, 051, og de fleste minusklene er τὰ utelatt.²²⁷ Utgiverne bak *Novum Testamentum Graece* og *The Greek New Testament* har valgt å la τὰ stå i klammeparentes. Det er liten tvil om at det skal stå τὰ χίλια i vers 5, og ut fra sammenhengen er det naturlig å gå ut fra at det er de samme tusen årene det er snakk om i vers 4-7. Hvorvidt τὰ hører med foran χίλια også i vers 6 får derfor svært liten betydning for forståelsen av teksten.

Utover dette finnes det noen få andre varianter, men også disse er av liten betydning for eksegesen av tekstavsnittet. Det er altså ingen egentlig signifikante tekstkritiske problemer i Åp 20:4-6.

Tekststrukturen

Strukturen i en tekst, det vil si hvordan teksten er oppbygd, sier ofte mye om hvordan teksten skal forstås, som vi har sett var det tekststrukturelle problemer som fikk Charles til å forandre på teksten.

²²⁶ Manuskriptene det gjelder er: 1006. 1841. (2050) *pc a*; Bea. Nestle Aland. *Novum Testamentum Graece*. 27. Revidierte Auflage (1993) s. 674.

²²⁷ Metzger, B.M. *A textual commentary on The Greek New Testament*, Second Edition (1994) s. 687.

Teksten i Åp 20:4-6 består av fire hoveddeler. Vers 4 og vers 6 utgjør enheter slik de står, mens vers 5 er delt i to tekststrukturelle enheter ved at αὕτη ἡ ἀνάστασις ἡ πρώτη ikke står i naturlig sammenheng med resten av vers 5. I oversettelsen min ovenfor er disse fire hovedenhetene i teksten markert på vanlig måte med punktum og stor forbokstav. De tekststrukturelle underenhetene i vers 4 og 6 er i oversettelsen markert med komma. Ved oversettelsen og denne korte gjennomgangen av strukturen i teksten er det allerede lagt sterke føringer for tolkningen av teksten. Dette skal vi komme tilbake til nedenfor i nærlesningen av teksten vers for vers.

Åp 20:4-6 vers for vers

(20:4)

Καὶ εἶδον

(Og jeg så)

Det er disse ordene forfatteren bruker når han angir at det her innledes en ny visjon.²²⁸ Seeren, Johannes, innleder altså her en ny visjon og fortsetter å beskrive scener fra en annen virkelighet.

θρόνους καὶ ἐκάθισαν ἐπ' αὐτοὺς καὶ κρίμα ἐδόθη αὐτοῖς,

(troner, og de satte seg på dem, og det ble gitt dem domsmyndighet,)

²²⁸ Se f. eks Åp 19:11,17, 19. 20:1,4,11. 21:1, og mange andre steder i skriftet.

De første spørsmålet som melder seg ut fra teksten er: Hva slags troner er det snakk om? De fleste eksegetene vi har tatt for oss er enige med Bousset, som sier at det er snakk om en domstol, men at det ikke fremgår av teksten hva slags domstol det er.²²⁹ En annen tolkning finner vi hos Roloff, som sier at det først og fremst er snakk om en herskertrone i teksten.²³⁰ Denne tolkningen finner vi også hos den norske eksegeten Olaf Moe.²³¹ *θρόνος* brukes i betydningen herskertrone en rekke steder i NT.²³² Bruken av pluralisformen *θρόνους* i teksten kan ha sammenheng med at det også er brukt pluralis i *Daniel 7:9*. At det er snakk om en herskertrone blir også tydelig når vi trekker inn *κρίμα*. Robert Mounce skriver i sin utlegning av teksten at den underliggende gammeltestamentlige termen her er *mishât* som har en dobbel betydning. Den kan bety både «herske» og «dømme».²³³ I gammeltestamentlig tid var det herskerne som holdt dom, og det er derfor muligens ikke noe mening i å skille mellom domstol og herskertrone.

Hvem var det så som satte seg på tronene?

Eksegetene er også her tilbakeholdne i sine utlegninger. I følge Bousset går det ikke frem av teksten hvem dette er. Han antyder likevel at det sannsynligvis er snakk om Kristus og englene.²³⁴ Lohmeyer identifiserer de som satte seg på tronene som martyrene.²³⁵ Kraft bemerker at det ikke går

²²⁹ Bousset, W. *Die Offenbarung Johannis* (1906) s. 437.

²³⁰ Roloff, J. *Die Offenbarung des Johannes* (1987) s. 193.

²³¹ Denne tolkningen finnes hos Olaf Moe, i hans kommentar *Bibelens siste bok. En utlegning av Johannes' åpenbaring*. (1960) s. 250.

²³² Se: Balz, H. / Schneider, G. *Exegetisches Wörterbuch* Band II (1982) ss. 387-391.

²³³ Mounce, R. *The Book of Revelation* (1998) s. 364. Det samme finner vi også hos Olaf Moe: *κρίμα* kan også innebære regjeringsmakt sier han, med henvisning til 2. Samuelsbok 15:2-4, 1. Kongebok 3:9 og Matteus 19:28. (Moe, O. *Bibelens siste bok* (1960) s. 250.)

²³⁴ Bousset, W. *Die Offenbarung Johannis* (1906) s. 437.

²³⁵ Lohmeyer, E. *Die Offenbarung des Johannes* (1926) s. 158.

frem av teksten hvem som satte seg på tronene, men han mener at det kan være snakk om apostlene, sammen med de som har del i Kristi kongedømme.²³⁶

Tolkningen av at de som satte seg på tronene er Kristus, sammen med engler (Bousset), eller Apostlene (Kraft), styrkes av at forfatteren av Apokalypsen kan ha tolket den skikkelsen vi får høre om i Daniel 7:9 som Kristus. Dette er ingen usannsynlig tolkning ut fra det vi vet om den kristne lesningen av gammeltestamentlige tekster på nytestamentlig tid. I den siterte teksten fra *Septuaginta* blir tronen koblet til ild. Ild er i *Det gamle testamente* et symbol på renhet, hellighet, eller guddommelig nærvær. Ut fra en kristen lesning av teksten i Daniel 7:9 og en helhetlig forståelse av hvem som fremstår som dommer i Åpenbaringsboken holder jeg det derfor som svært sannsynlig at ἐκάθισαν ἐπ' αὐτοὺς i vår tekst inkluderer Jesus Kristus. Hvem han har med seg har sammenheng med hva det innebærer at de ble gitt domsmyndighet.

Roloff bemerker i likhet med Hadorn at det er to mulige tolkninger av teksten her. Enten er det martyrene, eller de som har del i Kristi kongedømme, som dømmer de gudløse forfølgerne, eller så er domstolens formål ikke å dømme forfølgerne, men at martyrene og de som er blitt skjendet får sin verdighet tilbake og sin ære gjenopprettet. Hadorn regner den første fortolkningen som den mest sannsynlige, mens Roloff holder på den andre. Et forhold som tilsier at det er martyrene som fremstår som meddommere og medherskere i teksten, er at det var en vanlig forestilling tidlig i kirken at de hellige skulle være med å dømme, muligens underforstått på den ytterste dag. Denne forestillingen er kjent fra 1 Kor 6:2-3 og Matt 19:28.²³⁷

²³⁶ Kraft, H. *Die Offenbarung des Johannes* (1974) s. 256-257.

²³⁷ Talbert, C.H. *The Apocalypse* (1994) s.91.

Jeg er enig med Roloff i at det som skjer ved tronen er at martyrene blir vekket opp i forkant av de andre døde, rehabiliteres, og får sin verdighet tilbake av Kristus, og blir dermed satt på herskertronen som meddommere. Når det gjelder martyrenes nye tjeneste som meddommere tror jeg at Hadorn har rett i at det er et poeng i at nå er rollene skiftet, slik at nå er det de forfulgte som blir satt til å dømme forfølgerne, men at dette gjelder dommen som vi hører om i versene 12 og 13.²³⁸

Denne tolkningen stemmer også best med tanke på martyrenes rop som vi hører om i kapittel 6 vers 10.²³⁹

καὶ τὰς ψυχὰς τῶν πεπελεκισμένων διὰ τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦ θεοῦ

(og [jeg så] sjelene til de som var blitt halshugget fordi de holdt fast på Jesu vitnesbyrd og ved Guds ord,)

Her blir det utdypet hvem det er som satte seg på tronene sammen med Kristus. Det er omdiskutert om εἶδον er underforstått foran τὰς ψυχὰς. Slik teksten står gir καὶ ingen umiddelbar god mening foran τὰς ψυχὰς. εἶδον

²³⁸ Åp 20:12-13 i norsk oversettelse av 1939: «12.Og jeg så de døde, små og store, stå for Gud, og bøker blev åpnet; og en annen bok blev åpnet, som er livsens bok; og de døde blev dømt efter det som var skrevet i bøkene, efter alle sine gjerninger. 13. Og havet gav tilbake de døde som var i det, og døden og dødsriket gav tilbake de døde som var i dem; og de blev dømt, enhver efter sine gjerninger.»

243 ”og de ropte med høi røst og sa: Herre, du hellige og sanndrue! Hvor lenge skal det vare før du holder dom og hevner vårt blod på dem som bor på jorden?” Åp 6:10 i norsk oversettelse av 1930. Bousset angir fortsettelsen i vers 11 som en viktig tekst i sammenheng med vår tekst. (Bousset, W. *Die Offenbarung Johannis* (1906) ss.437-438. Åp 6:11 i norsk oversettelse av 1930: ”Og det blev gitt hver av dem en lang hvit kjortel, og det blev sagt til dem at de ennu skulde slå sig til ro en liten stund, inntil tallet på deres medtjenere og deres brødre som herefter skulde slåes ihjel likesom de selv, blev fullt.”

kan være underforstått, eller det kan være slik at καὶ markerer en kontinuitet med ἔζησαν lenger nede i avsnittet. Om εἶδον er underforstått eller ikke har ikke egentlig noen betydning for meningen i teksten.

Martyrene blir beskrevet som «de som var blitt halshugget fordi de holdt fast på Jesu vitnesbyrd og ved Guds ord». Dødsdømte romerske borgere ble henrettet ved å bli halshugget.²⁴⁰ Det er altså muligens her snakk om kristne som blir henrettet av den romerske statsmakt. ψυχὰς er en pluralisform av ψυχή som i NT kan referere til livet etter døden. Termen brukes i vår tekst som den tilstand vitnene som er blitt drept for sitt vitnesbyrd er i etter døden, altså personene selv i en etter-døden skikkelse.²⁴¹ ψυχὰς brukes med den samme betydningen i Åp 6:9. Denne termen brukes i vår tekst fordi de på dette tidspunkt fortsatt er i påvente av oppstandelsen.²⁴²

καὶ οἵτινες οὐ προσεκύνησαν τὸ θηρίον οὐδὲ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ καὶ οὐκ ἔλαβον τὸ χάραγμα ἐπὶ τὸ μέτωπον καὶ ἐπὶ τὴν χεῖρα αὐτῶν.

(de som ikke hadde tilbedt dyret eller dets bilde, og ikke tatt merket på sine panner, eller på sine hender,)

Noen eksegeter vil ha det her blir introdusert en ny gruppe i tillegg til de allerede nevnte martyrene, de såkalte *konfessorene*.²⁴³ Dette er en mulig tolkning, men etter min mening ikke sannsynlig ut fra fortsettelsen, der aoristformen ἔζησαν, som best kan oversettes med «de ble levende»,²⁴⁴

²⁴⁰ Denne opplysningen finnes bl a. hos Charles, Lohmeyer og Kraft.

²⁴¹ Balz, H. / Schneider, G. *Exegetisches Wörterbuch* Band III (1983) ss. 1197-1203.

²⁴² Mounce, R. *The Book of Revelation* (1998) s. 365.

²⁴³ J. Webb Mealy skriver i *After the Thousand Years. Resurrection and Judgement in Revelation 20* (1992) s. 110, at eksegetene er splittet omtrent på midten i dette spørsmålet.

²⁴⁴ Ingressiv aorist. Se Leivestad, R. *Nytestamentlig gresk grammatikk* (1975) s. 150.

muligens angir at det er de som døde for sin tro som blir levende igjen. Dette stemmer også best overens med 13:15, der vi hører at «dyrets bilde kunne gjøre så at alle de som ikke ville tilbede dyrets billede skulde drepes».²⁴⁵ Dette kan tolkes slik at alle de som nektet å tilbe bildet led martyrdøden.

τὸ θηρίον, dyret, er en av de demoniske karakterene som nevnes i Apokalypsen. θηρίον brukes 39 steder i skriftet,²⁴⁶ og fremstår som en representant for satan i denne verden. Den romerske keiseren stod som ansvarlig for forfølgelsene av de kristne og det er grunn til å tro at forfatteren med θηρίον har ment keiseren. Martyrene er altså de som ble drept fordi de ikke ville være med på keiserkulten og tilbedelsen av keiseren som gud.

χάραγμα finnes syv steder i skriftet og kan oversettes med tegn eller merke. Det henviser muligens til slavemerker. Underforstått: De som bærer dyrets merke er de som tilhører keiseren og ikke Kristus.²⁴⁷

εἰκὼν finnes 23 steder i NT, hvorav ti steder i Apokalypsen. I Apokalypsen brukes εἰκὼν i betydningen kultusbilde, dvs. et bilde av keiseren som ble brukt i dyrkelsen av denne som gud.²⁴⁸

Slik jeg forstår strukturen i teksten er derfor «de som ikke hadde tilbedt dyret eller dets bilde, og ikke tatt merket på sine panner, eller på sine hender,» en innskutt bisetning som utdyper meningen i hovedsetningen, og dermed angir nærmere hvem martyrene er.

²⁴⁵ Åp 13:15 i norsk oversettelse av 1930.

²⁴⁶ Resseguie, J.L. *Revelation Unsealed* (1998) s. 122.

²⁴⁷ Balz, H. / Schneider, G. *Exegetisches Wörterbuch* Band III (1983) ss. 1091.

καὶ ἔζησαν καὶ ἐβασίλευσαν μετὰ τοῦ Χριστοῦ χίλια ἔτη.

(De ble levende og regjerte med Kristus i tusen år).

Ut fra min tolkning av at teksten ovenfor omhandler en herskertrone der det skjer en rehabilitering av de forfulgte, følger det her at ἔζησαν viser til de som døde for sin kristustro, og ikke ville tilbe keiseren. Disse er det som ble levende, og satte seg på herskertronen og regjerte med Kristus i tusen år.

Det er gjort ulike forsøk på å forklare hva som menes med χίλια ἔτη, tusen år. Liknende tidsangivelser finnes i omtrent samtidige jødiske apokalyptiske verker. Fra skapelsen i *Genesis* 1:31; 2:1-3 kjenner vi til forestillingen om at verden ble til på seks dager, med en påfølgende hviledag, og vi kjenner også til forestillingen fra Salme 90:4 om en dag som tusen år.²⁴⁹ Fra dette har er det blitt utledet at verden vil bestå i seks tusen år, med et påfølgende tusenårsrike. Dette kan ha vært bakgrunnen for tidsangivelsen χίλια ἔτη.²⁵⁰

(20:5)

οἱ λοιποὶ τῶν νεκρῶν οὐκ ἔζησαν ἄχρι τελεσθῆ τὰ χίλια ἔτη. αὕτη ἡ ἀνάστασις ἡ πρώτη.

(Men de andre døde ble ikke levende før de tusen år var til ende. Dette er den første oppstandelsen.)

²⁴⁸ Balz, H. / Schneider, G. *Exegetischer Wörterbuch* Band I (1980) s. 944.

²⁴⁹ Salme 90:4 i norsk oversettelse av 1930: «For tusen år er i dine øine som den dag igår når den farer bort, som en vakt om natten. Se også 2. Petersbrev 3:8.

²⁵⁰ Se Böcher, O. *Kirche in Zeit und Endzeit* (1983) ss. 137-138.

«Den første oppstandelsen» er betegnelsen på det vi hørte om i vers 4. Det er overraskende at αὕτη ἡ ἀνάστασις ἡ πρώτη kommer her i vers 5, etter οἱ λοιποὶ τῶν νεκρῶν οὐκ ἔζησαν ἄχρι τελεσθῆ τὰ χίλια ἔτη, da αὕτη viser til det som omhandles i vers 4. οἱ λοιποὶ τῶν νεκρῶν οὐκ ἔζησαν ἄχρι τελεσθῆ τὰ χίλια ἔτη fremstår som et brudd i tekststrukturen som er vanskelig å forklare. Slik teksten står fremstår denne setningen som en parentes i teksten.

αὕτη ἡ ἀνάστασις ἡ πρώτη skal altså forstås bokstavelig som en konkret oppstandelse fra døden. Jeg slutter meg til Bousset og Charles som sier at det bare er martyrene som har del i den første oppstandelsen. Dette fremgår av tolkningen av vers 4 ovenfor.

Hvem er så « de andre døde»? Er det de andre kristne døde?, eller er det alle andre døde, inkludert de ikke-troende? Dette gir ikke teksten noe egentlig svar på. Sannsynligvis er det med «de andre døde» er ment *alle* andre dvs. både de andre kristne døde, og de ikke-kristne døde. Og at alle døde skal vekkes opp for å bli stilt for den endelige dommen som vi hører om i versene 12 og 13 lenger nede i kapitlet. Det er bare de som dør som martyrer for sin kristustro som slipper unna denne dommen. Det er martyrene som skal herske over og dømme sine forfølgere, ikke de andre kristne.

(20:6)

μακάριος καὶ ἅγιος ὁ ἔχων μέρος ἐν τῇ ἀναστάσει τῇ πρώτῃ· ἐπὶ τούτων ὁ δεύτερος θάνατος οὐκ ἔχει ἐξουσίαν, ἀλλ' ἔσονται ἱερεῖς τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ βασιλεύσουσιν μετ' αὐτοῦ [τὰ] χίλια ἔτη.

(Salig og hellig er den som har del i den første oppstandelsen, over dem har den annen død ikke makt, for de skal være Kristi prester og regjere med ham i tusen år.)

Til slutt i teksten følger en makarisme der alle martyrs belønning blir stadfestet. Her blir hele saken som det er snakk om i tekstavsnittet i Åp 20:4-6 gjentatt. Vi får høre at «Salig og hellig er den som har del i den første oppstandelsen», det vil si martyrene som er nevnt i vers 4. Det er verdt å merke seg at her har forfatteren gått over til å bruke singularis: μακάριος καὶ ἅγιος ὁ ἔχων. Dette kan bety at det her er snakk om en oppfordring til leseren om å bli en av martyrene. Roloff mener at skiftet fra pluralis til singularis i teksten innebærer at forfatteren her henvender seg direkte til leseren.²⁵¹

At de hellige skal være prester er en forestilling som også er kjent fra 1. Petersbrev 2:9 og Exodus 19:6.²⁵²

ἐπὶ τούτων ὁ δεύτερος θάνατος οὐκ ἔχει ἐξουσίαν, ἀλλ' ἔσονται ἱερεῖς τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ βασιλεύσουσιν μετ' αὐτοῦ [τὰ] χίλια ἔτη.

(Over dem har den annen død ikke makt, for de skal være Guds og Kristi prester og regjere med ham i tusen år.)

Uttrykket "den annen død" finnes tre steder i Apokalypsen: 2:11; 20:6 og 21:8. Den svenske forskeren Jan Bergman skriver²⁵³ at dette uttrykket ikke er kjent fra noen andre steder i antikk gresk litteratur, og mener at dette er

²⁵¹ Roloff, J. *Die Offenbarung des Johannes* (1987) ss. 193-194.

²⁵² Mounce, R. *The Book of Revelation* (1998) s. 371.

²⁵³ Bergman, J. «Introductory Remarks on Apocalypticism» i *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East*, David Hellholm (ed.) (1983) s. 57.

et uttrykk for en egyptisk forestilling, og et nøkkelord når det gjelder å påvise egyptisk påvirkning på Johannes' åpenbaring. Det er vanskelig å ta stilling til hvorvidt dette stemmer.

Slik ὁ δεύτερος θάνατος står i teksten er det vanskelig å forstå. Vi hører om "den første oppstandelsen" og "den annen død", men ikke "den annen oppstandelse" og "den første død", bare at de som har del i "den første oppstandelsen" unngår "den annen død". Hvis vi antar at "den første død" er den vanlige jordiske død som alle før eller siden opplever, og ut fra teksten forstår vi at "den første oppstandelsen" gjelder martyrene, de som døde for sin Kristustro.

Og tolker hendelsen som er beskrevet i versene 12-13 som "den annen oppstandelse", selv om dette uttrykket ikke blir anvendt, så følger det av dette at det med "den annen død" er ment en evig og endegyldig død.²⁵⁴ En forestilling om en slik *evig død*, på norsk bedre kjent som *helvete*, er svært gammel. Vi finner denne forestillingen allerede hos Platon i hans fremstilling av Er-myten i *Politeia* [rep.] 616b. Der det heter:

"Av sådant slag var alltså boten och straffen och likaledes vederkvickelsen som svarade mot dessa handlingar."²⁵⁵

Av vers 4 har vi sett at martyrene blir satt på tronene og gitt makt til å holde dom, og det blir utdypet her ved at det blir presisert at de «skal være Guds og Kristi prester og regjere med ham». Martyrene er altså

²⁵⁴ Denne tolkningen finner vi hos Hadorn, som skriver at «den annen død» er evig og ugjenkallelig, i *Die Offenbarung des Johannes* (1928) s. 196.

²⁵⁵ Hellholm, D. «Apokalyptiken som religionshistorisk og litterært fenomen», *Norsk Teologisk Tidsskrift* Hefte 3 (1997) s. 139.

meddommere som blir oppvekket i «den første oppstandelsen», de slipper dermed å bli stilt for den dommen vi hører om nedenfor i versene 12 og 13.

Det er verdt å merke seg at her går forfatteren over til å benytte en futurumsform, ved å bruke ἔσονται. Dette kan angi at forfatteren her henvender seg direkte til leseren og taler om en fremtidig virkelighet, og at oppfordrer leserene/tilhørerne til å være trofaste i troen og ikke vike tilbake for martyriet hvis det skulle bli nødvendig. Martyrene blir rikt belønnet.

Konklusjon

Tolkningshistorien til Åp 20:4-6 kan leses som en diskusjon om hvordan de ulike fortolkerne har stilt seg til tekstens jødiske bakgrunn. Det vil si hvorvidt teksten er et uttrykk for en lære om et messiansk «mellomrike», et *tusenårsrike*, i forkant av den endelige oppstandelsen og den endelige dommen, eller ikke. Ved fremstillingen ovenfor, særlig ved gjennomgangen av eksegesediskusjonen går det frem gjentatte ganger at dette har vært et viktig spørsmål.

Vi møter spørsmålet først hos kiliastene i oldkirken som ved sin bokstavelige tolkning av tekstavsnittet ikke så ut til å la seg affisere av muligheten av at innholdet i dette tekstavsnittet kunne være uttrykk for en jødisk forestilling om et kommende messiansk kongedømme, og dermed muligens vanskelig å forene med den kristne læren. En lære som har som ubestridt utgangspunkt at Jesus er Kristus, Messias. Kiliastene hadde ikke noen problemer med å integrere læren om tusenårsriket i sin kristendomsoppfatning. Denne læren synes snarere å stå i sentrum for denne.

Med det tyconiansk-augustinske paradigmeskiftet får vi en motreaksjon mot den kiliastiske tolkningsmodellen. Augustin avviser den kiliastiske læren, og knytter avsnittet som omhandler tusenårsriket opp mot kirken. Dette har siden vært den offisielle romersk-katolske fortolkningen. Den tolkningen ble også i grunntrekk overtatt av reformatorene. Interessant i den sammenhengen er det at Melanchton beskriver den kiliastiske læren som «jødiske tanker», tanker som fordømmes i *Confessio Augustana* artikkel 17. Noen hundreår senere finner vi igjen beskrivelsen «jüdisch-chiliastische Schwärmerei» hos en av foregangsmennene for den historisk-

kritiske metoden, Johann Salomo Semler. Han avviser altså læren om tusenårsriket med den begrunnelsen at dette er jødisk-kiliastisk svermeri, som ikke har noe med sann kristen lære å gjøre. Mange vil nok stille seg kritiske til Semlers oppfatning av den sanne kristne lære, men avvisningen av jødisk tankegods er interessant nok.²⁵⁶

Hos eksegetene i det tyvende århundret ser vi noe av det samme. Otto Böcher beskriver i sin forskningshistoriske gjennomgang av de siste tre århundrene, i *Die Johannesapokalypse* fra 1975, visse fortolkninger langt opp i den nyere tids Johannes' åpenbaringsforskning som «chiliastischer Schwärmerei».²⁵⁷ Den tyske eksegeten Heinrich Kraft avviser at det i teksten er snakk om to oppstandelser på kristent dogmatisk grunnlag. Han avviser dermed samtidig en millenaristisk forståelse av avsnittet. Også Lohmeyer mener at dette riket ikke skal forstås som et konkret fremtidig rike. Hans forståelse av tusenårsriket kan dermed muligens sies å være i slekt med de spiritualistiske ahistoriske fortolkningene i den alexandrinsk-origenistiske fortolkningstradisjonen.

På den andre siden står Bousset, Hadorn og Charles. De forstår Åp 20:4-6 som et direkte uttrykk for kiliastisk tankegods. Dette ser vi tydeligst hos Charles i det han snakker om «the glorified martyrs in the Millennial Kingdom», og hos Hadorn som redegjør grundig for paralleller til det de han anser som uttrykk for millenaristiske forestillinger i teksten, i jødiske skrifter, først og fremst i *IV Ezra*. Disse eksegetenes fortolkninger innebærer dermed til en viss grad at det er de oldkirkelige kiliastene som har rett, og at Åp 20:4-6 er et uttrykk for troen på et kommende messiansk fredsrike.

²⁵⁶ Böcher, O. *Die Johannesapokalypse* (1975) s. 2.

²⁵⁷ Samme verk s. 14.

Lohse og Roloff på sin side tolker det gjeldende tekstavsnittet som et uttrykk for et kompromiss mellom to konkurrerende retninger innen den tidlige kirke, nemlig en gammel davidisk-messiansk tradisjon og en nyere apokalyptisk lære. Deres hypotese om at tekstavsnittet i Åp 20:4-6 reflekterer en sammensmelting av to ulike konkurrerende fortolkningstradisjoner når det gjelder endetiden, gir mening i den forstand at den hjelper oss med å forstå hvordan dette avsnittet har kommet inn i skriftet. Men kompromisset innebærer også at tekstavsnittet, og dermed skriftet som helhet, er blitt farget av en jødisk forestilling om et kommende messiansk kongedømme.

Vi ser altså at de førvitenskapelige fortolkningene til Åp 20:4-6 aktualiseres i det siste århundrets eksegesediskusjon, der de eksegetene vi har sett nærmere på kommer med ulike svar på om tekstavsnittet reflekterer en jødisk-kiliastisk lære eller ikke. Dette er en linje som går gjennom hele forskningshistorien.

Jeg legger i min tolkning vekt på at forestillingene vi hører om i tekstavsnittet allerede var en del av en jødisk apokalyptisk tradisjon, og at Johannes overtar og omtolker forestillingen om et messiansk mellomrike slik at det passer inn i den virkeligheten de kristne kjente fra samtiden. En virkelighet som vi vet var preget av forfølgelser, og der martyriet var en svært reell mulighet for de kristne. Jeg er enig med Bousset i at teksten oppfordrer til martyrium for troens skyld. Teksten gir et svar på hvordan det går med de som møter martyrdøden for sitt kristusvitnesbyrd. Hos Johannes er det messianske mellomriket omtolket til å være et tusenårsrike der de kristne martyrene får sin belønning, i det de får være Guds og Kristi medherskere og meddommere i den endelige dommen som vi hører om lenger nede i kapitlet. En slik omtolkning av jødiske millenaristiske

forestillinger ligger også implisert i Lohses og Roloffs hypotese om et kompromiss mellom to konkurrerende retninger innen den tidlige kirke.

Min tolkning kan dermed betegnes som *modifisert millenarisme*. Dette er den samme tolkningen som den som kommer til uttrykk hos Ireneus i *Adversus Haeresies* 5.32.1 fra slutten av det andre århundret. Etter å ha avvist en amillenaristisk tolkning av Åp 20:4-6 skriver han:

"For det er rettferdig at i det skaperverket der de har slitt og blitt plaget, blitt prøvd på alle måter ved sin lidelse, at de skulle motta belønning for sin lidelse; og at de i det skaperverket der de ble drept på grunn av sin kjærlighet til Gud, der skal de bli vekket opp igjen; i det skaperverket der de var slaver, i det skal de herske. For Gud er rik i alle ting og alle ting er hans".²⁵⁸

²⁵⁸ Ireneus. *Adversus Heresies* 5.32.1, Ante-Nicene Fathers Volume 1 (1995) s. 561. Mine uthevelser og min oversettelse.

Bibliografi

Tekstutgaver

- Novum Testamentum Graece*. 27. revidierte Auflage, gemeinsam herausgegeben von Barbara Aland, Kurt Aland, Matthew Black, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger, Allen Wikgren. Stuttgart 1993.
- The Greek New Testament*. Fourth Revised Edition. 2nd print. Edited by B. Aland, K. Aland, J. Karavidopoulos, C.M. Martini. Stuttgart 1994.
- Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes. Duo volumina in uno*. Rahlfs, A. (ed.). Stuttgart 1935,1979.
- Bibelen, Den Hellige Skrift. Det Gamle og Det Nye Testamente*. 1.utgave 1978. Oslo 1988.
- Bibelen eller Den Hellige Skrift. Det Gamle og Det Nye Testamentes kanoniske bøker*. Revidert oversettelse av 1930. Oslo 1994.

Språklige hjelpemidler

- A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*. A translation and adaption of the fourth revised and augmented edition of Walter Bauers *Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur* by William F. Arndt and F. Wilbur Gingrich. Second edition revised and augmented by F. Wilbur Gingrich and Frederick W. Danker from Walter Bauer`s fifth edition, Chicago and London 1958, 1979.
- Balz, H. Se: *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*.
- Bauer, W. Se: *A Greek-English lexicon of the New Testament and other early christian literature*, Chicago / London 1958, 1979.
- Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*. Herausgeben von Horst Balz und Gerhard Schneider. Band I-III. Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz 1980-1983.

- Leivestad, R. *Nytestamentlig gresk grammatikk*. 2.utgave. Oslo/Bergen/
Stavanger/Tromsø 1975.
- Metzger, B.M. *A Textual Commentary on the Greek New Testament*. Second
Edition. A Companion Volume to the United Bible Societies` Greek
New Testament. Stuttgart 1994.
- Schmoller, A. *Handkonkordanz zum griechischen Neuen Testament*.
8. Neubearbeitete Auflage. 3.revidierter Druck. Stuttgart 1994.
- Schneider, G. Se: *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*.
Zerwick, M.S.J. / Grosvenor, M. *A Grammatical Analysis of the Greek
New Testament*. Unabridged, 4th, revised edition. Original title: Max
Zerwick, S.J. *Analysis philologica Novi Testamenti graeci*. 4th edition.
Scripta Pontificii Instituti Biblici, 107, Rome 1966. Translated, revised,
and adapted by Mary Grosvenor in collaboration with the author.
Roma 1993.

Kommentarer

- Allo, E.B. *L`Apocalypse du Saint Jean*. Paris 1933.
- Aune, D.E. *Revelation 1-5*. (Word Biblical Commentary. Volume 52A).
Dallas 1997.
- Beasley-Murray, G.R. *The Book of Revelation*. (New Century Bible
Commentary). First published 1974. London 1992.
- Beckwith, I.T. *The Apocalypse of John*. New York 1919.
- Behm, J. *Die Offenbarung des Johannes*. (Das Neue Testament Deutsch 11).
Göttingen 1935.
- Bousset, W. *Die Offenbarung Johannis*.(Kritisch-exegetischer Kommentar
über das Neue Testament.(Meyer)). Göttingen 1906,1966.
- Caird, G.B. *A Commentary on the Revelation of St. John the Divine*.
(Black`s New Testament Commentaries). London 1966.

- Charles, R.H. *A Critical and Exegetical Commentary on the Revelation of St. John. With introduction, notes, and indices. Also the greek text and english translation.* Vol I-II. (The International Critical Commentary). First impression 1920. Edinburgh 1975.
- Hadorn, D.W. *Die Offenbarung des Johannes.* (Theologischer Handkommentar zum Neuen Testament 18). Leipzig 1928.
- Harrington, W.J. *Revelation.* (Sacra Pagina Series; 16). Collegeville 1993.
- Kraft, H. *Die Offenbarung des Johannes.* (Handbuch zum Neuen Testament 16a).Tübingen 1974.
- Ladd, G.E. *A Commentary on the Revelation of John.* Grand Rapids 1972.
- Lohmeyer, E. *Die Offenbarung des Johannes.* (Handbuch zum Neuen Testament 16). Tübingen 1926.
- Lohse, E. *Die Offenbarung des Johannes.* (Das Neue Testament Deutsch 11), 9. Auflage. Göttingen 1966.
- Moe, O. *Bibelens siste bok. En utlegning av Johannes` åpenbaring.* Oslo 1960.
- Mounce, R.H. *The book of Revelation* (The new international commentary on the New Testament) Revised edition. Grand Rapids / Cambridge 1997.
- Ribera, F. *In sacram Beati Ioannis Apostoli. Evangelistae Apocalypsin Commentarij.* Lugduni: Ex Officina Iuntarum, 1593.
- Roloff, J. *Die Offenbarung des Johannes.*(Zürcher Bibelkommentare NT 18). 2. Auflage. Zürich 1987.
- Roloff, J. *The Revelation of John* (Continental Commentaries). Minneapolis 1993. Translated by J. E. Alsup from the German *Die Offenbarung des Johannes*, second edition 1987, published by Theologischer Verlag, Zürich in the Zürcher Bibelkommentare series.
- Spitta, F. *Die Offenbarung des Johannes.* Halle 1889.
- Swete, H.B. *The Apocalypse of John.* 3rd ed. London 1908.
- Talbert, C.H. *The Apocalypse. A reading of the Revelation of John.* Louisville, Kentucky 1994.
- Viegas, B. *Commentarii Exegetici in Apocalypsim Ioannis Apostoli.* Eboracae 1601.

Wikenhauser, A. *Die Offenbarung des Johannes* (Regensburger Neues Testament; 9). Dritte, verbesserte Auflage. Regensburg 1959.

Zahn, T. *Die Offenbarung des Johannes*. Dritte Aufgabe. (Kommentar zum Neuen Testament 18. Leipzig; Erlangen 1924.

Annen litteratur

- Apocalypse in the Middle Ages, The*. Edited by Emmerson, R.K. and McGinn, B. Ithaca / London 1992.
- Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East. Proceedings of the International Colloquium. Uppsala, August 12-17, 1979*. Edited by David Hellholm. Tübingen 1983.
- Apostolic Fathers, The. Justin Martyr, Irenaeus*. (Ante-Nicene Fathers. The Writings of the Fathers Down to a.d. 325. Volume 1). Edited by Roberts/Donaldson. Revised by A. Cleveland Coxe. Peabody, Massachusetts 1995.
- Augustin. *De Civitate Dei*. Se: *St. Augustin`s City of God and Christian Doctrine*. (A select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church; Volume II.) Edited by Philip Schaff. Grand Rapids 1979.
- Baasland, E. *Ordet fanger. Bibelen og vår tid*. Oslo 1991.
- Bachmann, T. (ed.) *Luther`s Works. Volume 35. Word and Sacrament I*. Philadelphia 1970.
- Baird, W. *History of New Testament Research. Volume One. From Deism to Tübingen*. Minneapolis 1992.
- Barnard, L.W. *Justin Martyr. His Life and Thought*. Cambridge 1967.
- Barr, J. *Fundamentalism*. London 1981.
- Bauckham, R. *The Climax of Prophecy: Studies on the Book of Revelation*. Edinburgh 1993.
- Bauckham, R. *The Theology of the Book of Revelation* (New Testament Theology). Cambridge 1993. Reprinted 1996.
- Bellarmino. *Opera Omnia*, 12 vols. Paris 1870-74. Reprint Frankfurt 1965.

- Bergman, J. «Introductory Remarks on Apocalypticism». *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East. Proceedings of the International Colloquium on Apocalypticism. Uppsala, August 12-17, 1979*. David Hellholm (ed.). Tübingen 1983, ss. 51-60.
- Black, D.A. *New Testament Textual Criticism. A concise guide*. Grand Rapids 1994.
- Boll, F. *Aus der Offenbarung Johannis: Hellenische Stücken zum Weltbild der Apokalypse*. Leipzig 1914.
- Bousset, W. *Die jüdische Apokalyptik, ihre religionsgeschichtliche Herkunft und ihre Bedeutung für das neue Testament*. Berlin 1903.
- Burr, D. «Mendicant Reading of the Apocalypse», i Emmerson, R.K. and McGinn, B. (Editors). *The Apocalypse in the Middle Ages*. Ithaca / London 1992, ss. 89-104.
- Brunvoll, A. *Den norske kirkes bekjennelsesskrifter*. Ny oversettelse med innledning og noter. Oslo 1972.
- Burkert, W. «Apokalyptik im frühen Griechentum: Impulse und Transformationen». *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East. Proceedings of the International Colloquium. Uppsala, August 12-17, 1979*. Edited by David Hellholm. Tübingen 1983, ss. 235-254.
- Böcher, O. *Die Johannesapokalypse*. (Erträge der Forschung. Band 41). 2. Aufl. Darmstadt 1975,1980.
- Böcher, O. *Kirche in Zeit und Endzeit. Aufsätze zur Offenbarung des Johannes*. Neukirchen-Vluyn 1983.
- Cassiodorus. *Complexiones* (Patrologiae cursus completus, series Latina 70). *Christian Theology Reader, The*. McGrath, A.E. (ed.) Cambridge, Massachusetts / Oxford 1995.
- Collins, A.Y. *Crisis and Catharsis: The Power of the Apocalypse*. Philadelphia 1984.
- Crouzel, H. *Origen*. Edinburgh 1989. Translated from the French edition, *Origene* (1985) by A.S. Worrall.

- Daniel, E.R. «Joachim of Fiore: Patterns of History in the Apocalypse», i Emmerson, R.K. and McGinn, B. (Editors). *The Apocalypse in the Middle Ages*. Ithaca / London 1992, ss. 72-88.
- Den norske kirkes bekjennelsesskrifter*. Ny oversettelse med innledning og noter ved Arve Brunvoll. Oslo 1972.
- Doty, W.G. *Letters in Primitive Christianity*. Philadelphia 1973.
- Emmerson, R.K. (ed), se: *Apocalypse in the Middle Ages, The*.
- Eusebius *Historia Ecclesiastica* 1-5. Se *Eusebius Pamphili. Ecclesiastical History Books 1-5* translated by Roy J. Deferrari. (The Fathers of the Church. A new Translation. Volume 19. Roy Joseph Deferrari (Editorial Director).) Washington 1953, 1965.
- Eusebius *Historia Ecclesiastica* 6-10. Se *Eusebius Pamphili. Ecclesiastical History Books 6-10* translated by Roy J. Deferrari. (The Fathers of the Church. A new Translation. Volume 29. Roy Joseph Deferrari (Editorial Director).) Washington 1955, 1969.
- Eusebius Pamphili. Ecclesiastical History Books 1-5* translated by Roy J. Deferrari. (The Fathers of the Church. A new Translation. Volume 19. Roy Joseph Deferrari (Editorial Director).) Washington 1953, 1965.
- Eusebius Pamphili. Ecclesiastical History Books 6-10* translated by Roy J. Deferrari. (The Fathers of the Church. A new Translation. Volume 29. Roy Joseph Deferrari (Editorial Director).) Washington 1955, 1969.
- Falls, T.B. *Writings of Saint Justin Martyr* (The Fathers of the Church. A new Translation. Volume 6. Hermilgild Dressler (Editorial Director).) Washington 1948, 1977.
- Fredriksen, P. «Tyconius and Augustine on the Apocalypse». I Emmerson, R.K. and McGinn, B. (Editors). *The Apocalypse in the Middle Ages*. Ithaca / London 1992.
- Gennadius *De scriptoribus Ecclesiasticis* (Patrologiae cursus completus, series Latina; 58)

- Griffiths, J. «Apocalyptic in the Hellenistic Era». *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East. Proceedings of the International Colloquium. Uppsala, August 12-17, 1979*. Edited by David Hellholm. Tübingen 1983, ss. 273-294.
- Gunkel, H. *Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit. Eine religionsgeschichtliche Untersuchung über Gen 1 und Ap Joh 12*. Mit Beiträgen von Heinrich Zimmern. Göttingen 1895.
- Hägglund, B. *Teologins historia. En dogmhistorisk översikt*. Malmö 1956, 1981.
- Hausleiter, J. *Victorini episcopi Petavionensis opera* (Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum; 49). Wien 1916.
- Hellholm, D. «Apokalyptiken som religionshistoriskt och litterärt fenomen», *Norsk Teologisk Tidsskrift* Hefte 3 (1997) ss. 131-142.
- Hellholm, D. (ed), se: *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East. Proceedings of the International Colloquium. Uppsala, August 12-17, 1979*. Tübingen 1983.
- Hippolyt. Se: Prigent, P./Stehly, R. *Les fragments du De Apocalypsi d'Hippolyte* (Thz 29.) 1973.
- Hofmann, H.U. *Luther und die Johannes-Apokalypse. Dargestellt im Rahmen der Auslegungsgeschichte des letzten Buches der Bibel und im Zusammenhang der theologischen Entwicklung des Reformators*. (Beiträge zur Geschichte der Biblischen Exegese; 24). Tübingen 1982.
- Inledning till Nya Testamentet*. Lindskog, G. Fridrichsen, A. Riesenfeld, H. Andra omarbetade upplagen under medverkan av Krister Stendahl. Stockholm 1958.
- Ireneus. *Adversus Haeresies*. Se: *Apostolic Fathers, The. Justin Martyr, Irenaeus*. (Ante-Nicene Fathers. The Writings of the Fathers Down to a.d. 325. Volume 1). Edited by Roberts/ Donaldson. Revised by A. Cleveland Coxe. Peabody, Massachusetts 1995.
- Joachim of Fiore. *Liber de concordia Noui ac Veteris Testamenti*. Venice 1519. Photomechanical reprint Frankfurt am Main 1964.

- Joachim of Fiore. *Expositio in Apocalypsin*. Venice 1527. Reprint. Frankfurt am Main 1964.
- Justin. *Apologier. Oversættelse med indledning og kommentarer*. Henrik Pontoppidan Thyssen. Aarhus 1996.
- Justin. *Dialogus*. Se Falls, T.B. *Writings of Saint Justin Martyr* (The Fathers of the Church. A new Translation. Volume 6. Hermilgild Dressler (Editorial Director).) Washington 1948, 1977.
- Karrer, M. *Die Johannesoffenbarung als Brief. Studien zu ihrem literarischen, historischen und theologischen Ort* (Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments. Herausgegeben von Wolfgang Schrage und Rudolf Smend. 140. Heft der ganzen Reihe). Göttingen 1986.
- Katolske kirkes katekisme, Den*. Oslo 1994. Oversatt fra latin. Citta del Vaticano 1992.
- Kretschmar, G. *Die Offenbarung des Johannes. Die Geschichte ihrer Auslegung im 1. Jahrtausend* (Calver theologische Monographien: Reihe B, Systematische Theologie und Kirchengeschichte ; Bd. 9). Stuttgart 1985.
- Kümmel, W.G. *Introduction to the New Testament*. Revised edition. Eight impression. London 1995. Translated by Howard Clark Kee from the german *Einleitung in das Neue Testament*, 17th fully revised edition of the study initiated by Paul Feine and Johannes Behm. Heidelberg 1973.
- Lactantius. *Divinae Institutiones*. Se: Lactantius. *The Divine Institutes Books I-VII*. Translated by Sister Mary Francis McDonald. (The Fathers of the Church. A new Translation 49). Washington 1964.
- Lactantius. *The Divine Institutes Books I-VII*. Translated by Sister Mary Francis McDonald. (The Fathers of the Church. A new Translation 49). Washington 1964.
- L'Apocalypse johannique et l'Apocalyptique dans le Nouveau Testament* par J. Lambrecht. (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium; LIII). Gembloux 1980.

- Lambrecht, J. (ed.) *L'Apocalypse johannique et l'Apocalyptique dans le Nouveau Testament* (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium; LIII). Gembloux 1980.
- Lebram, J.C.H. «The Piety of the Jewish Apocalyptists», *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East. Proceedings of the International Colloquium. Uppsala, August 12-17, 1979*. Edited by David Hellholm. Tübingen 1983, ss. 171-210.
- Lehman, H.T. (General editor). *Luther's Works. Volume 35. Word and Sacrament I*. Philadelphia 1970.
- Lindeskog, G. «Inledning till NT:s skrifter» i *Inledning till Nya Testamentet*. Lindskog, G. Fridrichsen, A. Riesenfeld, H. Andra omarbetade upplagen under medverkan av Krister Stendahl. Stockholm 1958.
- Lohse, B. *A Short History of Christian Doctrine*. Philadelphia 1966, 1985. Translated by F. Ernest Stoeffler by the German *Epochen der Dogmengeschichte*. Stuttgart 1963.
- Lücke, F. *Commentar über die Schriften des Evangelisten Johannes IV 1. Versuch einer vollständigen Einleitung in die Offenbarung Johannis und die gesammteapokalyptische Litteratur*. Bonn 1832.
- Luther's Works. Volume 35. Word and Sacrament I*. Edited by E. Theodore Bachman. General editor Helmut T. Lehman. Philadelphia 1970.
- MacRae, G. «Apocalyptic Eschatology in Gnosticism». *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East. Proceedings of the International Colloquium. Uppsala, August 12-17, 1979*. Edited by David Hellholm. Tübingen 1983, ss. 317-328.
- Maier, G. *Die Offenbarung und die Kirche* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament; 25). Tübingen 1981.
- Malvenda, T. *De Antichristo*. Lugduni 1647.
- Matter, E.A. «The Apocalypse in Early Medieval Exegesis», i Emmerson, R.K. and McGinn, B. (Editors). *The Apocalypse in the Middle Ages*. Ithaca / London 1992, ss. 38-50.

- Mazzaferri, F.D. *The Genre of the Book of Revelation from a Source-critical Perspective*. (Beiheft zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche ; 54). Berlin / New York 1989.
- McGinn, B. *Apocalypticism in the Western Tradition*. (Variorum Collected Studies Series; CS 430). Aldershot 1994.
- McGinn, B. (red), se: *Apocalypse in the Middle Ages, The*.
- McGrath, A.E. (ed.) *The Christian Theology Reader*. Cambridge, Massachusetts / Oxford 1995.
- Mealy, J.W. *After the Thousand Years. Resurrection and Judgement in Revelation 20*. (Journal for the Study of the New Testament. Supplement Series 70). Sheffield 1992.
- Metzger, B.M. *Breaking the Code. Understanding the Book of Revelation*. Nashville 1993.
- Moltmann, J. *Das Kommen Gottes: Christliche Eskatologie*. Tübingen 1995.
- Moltmann, J. *The Coming of God: Christian eschatology*. (Oversatt fra *Das Kommen Gottes: Christliche Eskatologie*. Tübingen 1995.) London 1996.
- Morgan, T. *The Moral Philosopher*. Ed. Gawlick, G. 1969.
- Nitzsch, K.I. *Bericht an die Mitglieder des Rehkopfschen Prediger-Vereins über die Verhandlungen v. J. Wittenberg 1822*.
- Pelikan, J. *3 The Growth of Medieval Theology (600-1300)*. (The Christian |Tradition. A History of the Development of Doctrine). Chicago / London 1978.
- Prigent, P. og Stehly, R. *Les fragments du De Apocalypsi d'Hippolyte*. (Thz 29.) 1973.
- Primasius. *In Apocalypsin* (Corpus Christianorum, Series Latina 92).
- Resseguie, J.L. *Revelation Unsealed. A Narrative Critical Approach to John`s Apocalypse* (Biblical Interpretation Series; Vol. 32) Leiden-Boston-Köln 1998.

- Schüssler Fiorenza, E. «The Phenomenon of Early Christian Apocalyptic. Some Reflections on Method». *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East. Proceedings of the International Colloquium. Uppsala, August 12-17, 1979*. Edited by David Hellholm. Tübingen 1983, ss. 295-316.
- St. Augustin`s City of God and Christian Doctrine*. (A select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church; Volume II.) Edited by Philip Schaff. Grand Rapids 1979.
- Stehly, R. og Prigent, P. *Les fragments du De Apocalypsi d`Hippolyte*. (Thz 29.) 1973.
- St. John. Viscount Bolingbroke Johannis, H. *The Philosophical Works 5*. London 1977 (reprint).
- Synnes, M. *Sju profetiske budskap til menighetene. En gjennomgåelse av sendebrevene i Johannes`åpenbaring*. Oslo 1996.
- Tertullian. *Anti Marcionem i Volume III Latin Christianity: Its Founder, Tertullian*. Roberts, A. And Donaldson, J. (Editors). (The Ante-Nicene Fathers. Translations of The Writings of the Fathers down to A.D. 325.) American reprint of the Edinburgh edition. Revised and chronologically arranged, with brief prefaces and occasional notes, by A. Cleveland Coxe. Grand Rapids 1980.
- Tertullian. *De carne Christi. Se: Volume III Latin Christianity: Its Founder, Tertullian*. Roberts, A. And Donaldson, J. (Editors). (The Ante-Nicene Fathers. Translations of The Writings of the Fathers down to A.D.325.) American reprint of the Edinburgh edition. Revised and chronologically arranged, with brief prefaces and occasional notes, by A. Cleveland Coxe. Grand Rapids 1980.
- Thyssen, H. Pontoppidan. *Justin. Apologier. Oversættelse med indledning og kommentarer*. Aarhus 1996.
- Victorinus. *Commentaris in Apokalypsin. Se: Haussleiter, J. Victorini episcopi Petavionensis opera (Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum 49)*. Wien 1916.

Wainwright, A.W. *Mysterious Apokalypse. Interpreting the book of Revelation*. Nashville 1993.

Weiss, J. *Die Offenbarung des Johannes. Ein Beitrag zur Literatur- und Religionsgeschichte*. (Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments; 3. Heft). Göttingen 1904.

Wyller, E.A. *Johannes` åpenbaring. Oversatt fra gresk og tolket*. 1986.

Personregister

A

Alcuin 25
Ambrosius Autpertus 25
Athanasius 19
Augustin 17, 21-25, 31-32, 47-48, 86
Aune, David 46

B

Baird, William 36
Bauckham, Richard 46
Beda 25
Bellarmine, Robert 33
Bengel, Johann Albrecht 34
Bergman, Jan 84
Bolingbroke, Henry St. John 39
Boll, Franz 44
Bossuet, Jacques-Benigne 39
Bousset, Wilhelm 33, 43, 50-56, 58, 60, 63, 69, 71-72, 78-79, 83, 87-88
Böcher, Otto 43, 45-46, 87

C

Caligula, keiser 42
Charles, Robert Henry 43-44, 50, 57-61, 63, 75, 77, 83, 87
Collins, Adela Yarbro 46
Cyril av Jerusalem 19

D

da Todi, Jacopone 29
David, kong 73
de Alcazar, Luis 39
Diokletian, keiser 15
Dionysius av Alexandria 18-20

E

Eichorn, Johann Gottfried 40

F

G

Gregor Nazians 19
Grotius, Hugo 39
Gunkel, Hermann 43

H

Hadorn, Wilhelm 44-45, 50, 65-67, 79-80, 87

Hellholm, David 46

Herder, Johann Gottfried 40

Herrenschneider, Johann 40

Hieronymus 25

Hippolyt 15

Hus, Jan 29

I

Ireneus 14-15, 88

J

Joachim av Fiore 17, 26-29, 31-32, 47-48

Justin 14, 18

K

Karrer, Martin 46

Konstantin, keiser 16, 20-21, 47

Kraft, Heinrich 45, 51, 70-72, 74, 79, 87

Kvanvig, Helge 46

L

Lactantius 15

Lambrecht, J. 46

Lessing, Gotthold Ephraim 36

Lohmeyer, Ernst 44-45, 50, 62-65, 70, 79, 87

Lohse, Eduard 51, 68-69, 73, 87-88

Lücke, Friedrich 41, 45

Luther, Martin 30-33, 48

M

Malvenda, Thomas 33

Melanchton, Philip 30, 32, 48, 87

Methodius 15

Michaelis, Johann David 36

Moe, Olaf 78

Morgan, Thomas 39

Mounce, Robert 78

Münster, Thomas 32, 34

N

Nero, keiser 42

O

Origenes 18-19

P

Paulus 39

Philip av Hessen 31

Platon 85

Primasius 25-26

Q

R

Ramsay, William Mitchell 43-44

Ribera, Francisco 33, 39

Roloff, Jürgen 46, 51-52, 73-76,
78-80, 84, 87-88

Rowland, Christopher 46

S

Semler, Johann Salomo 36-37,
39, 87

Spener, Philip Jacob 34

Spitta, Friedrich 42

T

Tertullian 15, 18

Trajan, keiser 42

Tyconius 17, 21-22

U

Ubertino av Casale 29

V

Victorinus fra Pettau 15, 17

Viegas, Blasius 33

Vischer, Eberhard 41

Völter, Daniel 41

W

Weiss, Johannes 42

Weizäcker, Carl 41

Wellhausen, Julius 43

Weyland, Gerhard Johan 41-42

Wycliffe, John 29